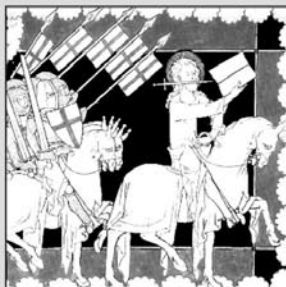
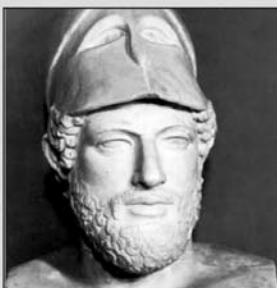
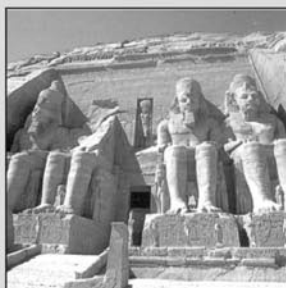

KLIÓ 2019/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:
A Csatorna, Anglia és Franciaország tengeri határa
Fennmaradni vagy elbukni?
Osztrák politika az I. világháborúban
Keresztény-e Európa?

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györköss Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

A. Gergely András politológus, kulturális antropológus, címzetes egyetemi tanár, MTA PTI, ELTE TÁTK

iff. Barta János az MTA doktora, professzor emeritus, DE

Biernaczky Szilárd CSc. mb. előadó, ELTE BTK

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Történelmi Intézet

Hantos-Varga Márta doktorandusz, PTE BTK Történettudományi Intézet,
Modernkori Történeti Tanszék

Lakatos Gábor történelem–földrajz szakos végzett MA-hallgató, ELTE

Ligeti Dávid Phil. PhD tudományos munkatárs, Veritas Intézet

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre PhD habil. egyetemi tanár, PTE BTK

Szokola László PhD-hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

Verók Attila tanszékvezető egyetemi docens, EKE, Történettudományi
Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; ELTE TÁTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar; MTA PTI: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2019/4

TARTALOM

Középkor–kora újkor

- Aleksander Bołdyrew: *Equus Polonus. A ló a XVI. századi hadseregben (Szokola László)* 3
- Franz Posset: *A mi Mártonunk. Martin Luther a katolikus szimpatizánsok szemszögéből (Verók Attila)* 9
- Ács Pál: *Reformáció Magyarországon az oszmán-török hódoltság idején (ifj. Barta János)* 25
- Renaud Morieux: *A Csatorna – Anglia, Franciaország és a tengeri határ létrejötte a XVIII. században (Fodor Mihályné)* 34
- Sékéné Mody Cissoko: *Timbuktu és a Szongáj Birodalom (Biernaczky Szilárd)* 46

Modern kor

- Rafael Torres – Sánchez Pipijn Brancon – Marjolein't Hart: *Háború és gazdaság. A tizennyolcadik századi hadi vállalkozó újra felfedezése (Sashalmi Endre)* 58
- Robert Gerwath: *A legyőzöttek. Az első világháború véres öröksége (Lakatos Gábor)* 62
- Lothar Höbelt: *Fennmaradni vagy elbukni? Osztrák politika az I. világháborúban (Ligeti Dávid)* 68
- Mario Avagliano – Marco Palmieri: *A salòl Olaszország, 1943–1945 (Madarász Imre)* 74
- Jeremi Suri: *Lehetetlen-e az egyszemélyes amerikai elnöki hivatal? (Peterecz Zoltán)* 77
- Olivier Roy: *Keresztény-e Európa? (Hantos-Varga Márta)* 86

Historiográfia

- Pesthy-Simon Monika (szerk.): *Köszöntő kötet Simon Róbertnek (A. Gergely András)* 97

KÖZÉPKOR–KORA ÚJKOR

Equus Polonus. A ló a XVI. századi lengyel hadseregben

„Jobban szeretitek a kanca fiát Isten Fiánál.”¹ E szavakkal fedtte meg Piotr Skarga jezsuita hitszónok a XVI. században a lengyeleket. Szavai ugyanakkor híven tükrözik a „lengyel nemzeti karakterológia” egyik markáns elemét, nevezetesen a lengyeleknek a lovakhoz kötődő szoros viszonyát. Ez nagyon jól megfigyelhető a hadsereg esetében is, amelynek lovasságát – a magyaré mellett – kiugróan nagy létszámúra, 50 ezer főre becsülte a velencei diplomácia a középkor végén.² Ezt figyelembe véve meg sem lepődhet az olvasó, hogy *Aleksander Boldyrew* a lovak hadseregben betöltött szerepét választotta témájául, azon belül is elsősorban a lengyel–litván állam fénykorának tekintett XVI. századra koncentrálna.

Maga a szerző a kielci Jan Kochanowski Egyetem (pontosabban a Piotrków Trybunalski-ban található intézménye) Történelem és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének adjunktusa. Fő kutatási területe a késő középkori és kora újkori lengyel hadtörténet és anyagi kultúra története, különös tekintettel a korszak haditechnikájára. Két eddig megjelent monográfiája a XVI. századi lengyel hadsereg felszerelésének előállításával és költségeivel,³ illetve a XVI. század első felének lengyelországi zsoldos gyalogságával foglalkozik,⁴ mára pedig mindkét írását a korszak lengyel hadtörténetére vonat-

1 Idézi: Ann Hyland: *The warhorse. 1250–1600*. Sutton, Stroud, 1998. 71.

2 B. Szabó János: A huszita hadviselés hatása és adaptációja Kelet–Közép–Európában. In: Bárány Attila – Pósnán László (szerk.): „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”: Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Printart-Press, Debrecen. 2014. 441.

3 Aleksander Boldyrew: *Produkcja i kosztu uzbrojenia w Polsce XVI wieku*. Neriton, Warszawa, 2005.

4 Aleksander Boldyrew: *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*. Neriton, Warszawa, 2011.

kozó alapmunkák között tartják számon.⁵ Jelen kötete lényegében az előbbi monográfiában megkezdett kutatások folytatásának tekinthető.

A szerző témaválasztása két okból is szerencsésnek mondható. Egyrészt a XV–XVI. század fordulóján a tatár, illetve a balkáni (szerb) és a magyarországi könnyűlovasság hatására jelentős változások következtek be az addig inkább nehezebb fegyverzetű egységekre építő lengyel lovasságban, a század második felében pedig megjelent a mára már szimbólummá vált lengyel huszárság is.⁶ Ugyanakkor ez a csapatnemekben bekövetkezett változás a korszak egyéb technikai fejlődésével együtt a loállomány minőségi és mennyiségi átalakulását is magával hozta. A XVI–XVII. században megjelenő, lótenyésztéssel és kiképzéssel kapcsolatos lengyel szakmunkák pedig ezeknek a változásoknak más aspektusait is elérhető közelségbe hozzák. Ezt kihasználva a kötet nemcsak szorosan vett hadtörténeti témákat ismertet (a lovak szerepe a harcban, illetve szállításban), hanem társadalom- és gazdaságtörténeti kitekintést is nyújt (tenyésztés, kiképzés, kereskedelem).

A témára vonatkozó szakirodalmat, illetve a forrásbázist ismertető bevezető után a szerző a lótenyésztés rejtelmeibe vezeti be az olvasót. Elsőként a lengyel területeken tenyésztett lófajtákat, illetve a lótenyésztéssel foglalkozó régiókat és társadalmi csoportokat mutatja be. Ezt követően a lovak tartásának és tenyésztésének különböző kérdéseit járja körbe, elsősorban a korszakban íródott szakönyvek alapján. Jellemzi továbbá a különböző lótartási módokat (szilaj, félszilaj, istállózó), illetve kitér az ideális istálló jellemzőire és a lovak táplálására is, majd a lovak szaporítását tekintve ismerteti a tenyészcsődör és a kancák kiválasztásának szempontjait és a pároztatás ideális időpontját. A csikó születését követő harmadik évben pedig a lószerszámhoz való szoktatással megkezdődik a nevelés időszaka, amit azonban Bołdyrew a következő fejezetben

5 Lásd például Marek Plewczyński legújabb összefoglaló munkájának vonatkozó részeit: Marek Plewczyński: *Wojny i wojskowość Polska XVI wieku. Tom I. Lata 1500–1548. Napoleon V., Oświęcim.* 2017.

6 B. Szabó János: *A középkor magyarországi könnyűlovassága. Attraktor, Máriabesnyő,* 2017. 190, 195.

taglal részletesen. Fontos viszont, hogy még az első fejezet során ismerteti és összehasonlíttja a XVI–XVII. század lótenyésztéssel kapcsolatos főbb itáliai, francia, angol és lengyel írásokat, amelyek eredményeként az itáliai munkák elsődleges hatását emeli ki a lengyel területeken. Saját véleményem szerint azonban ezt a gondolati egységet érdemesebb lett volna a fejezet elejére tenni, mivel a szerző itt részletesebben bemutatja a korábban felhasznált lengyel munkákat is, a leírás azonban tartalmilag nem támaszkodik a korábban elmondottakra. A fejezetet végül levéltári források alapján a lovakkal foglalkozó gyógyítók és a királyi udvarban tevékenykedő személyzet bemutatása zárja.

A második fejezet a korábban megkezdett gondolatmenetet folytatva a lovak kiképzésének részletezésével foglalkozik, valamint tizenegy elsajátítandó készséget és gyakorlatot lépésről lépésre ismertet, illetve ahol szükséges képekkel is illusztrál. Előbbiek közé tartozik például a parancsszavak és a hirtelen megállás megtanulása vagy a lőfegyverek zajának elviselése. Utóbbiak közé pedig az ugratást és a különböző „gyakorlopályák” elsajátítását sorolhatjuk, amelyekkel a lovakat a harctéri mozgáshoz szoktatták hozzá. Ezt követően a szerző sorra veszi a korabeli ábrázolásokat, amelyeken több gyakorlat „eredménye” is megjelenik például az ugratás vagy az úgynevezett *redopia*, amely során a ló a két hátsó lábán ágaskodik. Érdemes azonban megemlíteni, hogy ezeknek a gyakorlatoknak az elsajátítása rendszeres gyakorlást igényelt, illetve jobb kiképzés esetén a lónak különböző terepviszonyok között is végre kellett hajtani őket. Mindehhez azonban a források a fizikai bántalmazás használatát hangsúlyosan elítélik. Fontos továbbá kiemelni, hogy a lengyel kiképzésben több olyan gyakorlat is hangsúlyos szerepet kapott (mint a fentebb említett *redopia*), amely a nyugati leírásokban csak marginális szerephez jutott. A szerző véleménye szerint ezért a nyugati minta ellenére egy speciális kiképzési rendszerrel találkozunk, amely alapvetően a helyi viszonyokat tartotta szem előtt. A fejezetben tárgyalt egyes altémakörök viszont, mint a zablák vagy a kiképzett lovak reprezentációs és ajándék szerepének kérdése már a következő fejezet témáját vetítik előre.

A harmadik fejezetben felvetődik ugyanis a kérdés, hogy a tenyésztés mellett a kereskedelem milyen szerepet játszott a lóállomány utánpótlásának lebonyolításában. Ennek tárgyalására szintén hosszabban kitér a szerző, viszont mivel ez egy eléggé összetett kérdéskör, így nem meglepő, hogy ez a kötet leghosszabb, ugyanakkor a legtöbb közvetlen magyar vonatkozást tartalmazó fejezete. Utóbbi észrevétel már abból is kitűnik, hogy a lengyel szakirodalom szerint a Litván Nagyfejedelemség mellett a magyar területek számítottak a Lengyel Királyság legnagyobb lóimportőrének. A kérdéskör nyitányaként a szerző először ismerteti a lókereskedelemmel kapcsolatos törvényeket, amelyek közül több kifejezetten a magyar területekről behozott lovakra vonatkozik. Ugyanakkor a lóállomány javításának érdekében a lengyel uralkodók többször adtak ki parancsokat más országokból, például az Oszmán Birodalomból történő behozatalra is. Az országon belüli helyzetet tekintve pedig a kis-lengyelországi és rutén (halicsi) területek központi szerepe mellett, főleg helyi szinten, több település is kiemelkedően fontos volt. A vásárokon gazdát cserélt lovak ára pedig bár igen differenciált képet mutat, összesítésben azonban az átlagos igáslovak 1-2, az átlagos harci lovak 10-20, a jól képzett harci lovak pedig 40 lengyel forint értéket képviseltek. A fejezet második felében azonban Bołdyrew egy másik kérdéskör, nevezetesen a lovak felszerelésének jellemzésével, értékük meghatározásával és az azokat előállító kézművesekkel foglalkozik. Ezeknek a témaköröknek a könnyebb átláthatóságát számos táblázat segíti.

Az eddig ismertetett módoknak köszönhetően tehát számos ló „szolgált” a XVI. század lengyel hadseregében. Számuk egyes becslések szerint a század első húsz évében elérhette a 96 ezret is, bár az állomány egy-egy nagyobb összecsapás során jelentős veszteségeket szenvedhetett. Arányait tekintve jó példa erre az a veszteséglista, amely április 24–25-én keletkezett Gdańsk 1577. évi ostroma során. A lista szerint ugyanis 40 halott és 80 sebesült katonára 39 elpusztult, 62 sebesült és 1 elveszett ló jutott. Ezt a gondolatmenetet követve a továbbiakban a szerző bemutatja a harcok során a lóállományt ért veszteségek különböző fajtáit, köztük a lovak zsákmányolásának

eshetőségét. Kitér továbbá a korszak lovasságának taktikájára és az állománynak takarmánnyal való ellátására is. A fejezet további témái közül pedig érdemes még kiemelni a lovak azonosítására használt különböző jeleket is, amelyekből csak az 1518 és 1530 közötti időszakban 4328 darab maradt fent a forrásokban, elsősorban lerajzolt, néha pedig lejegyzett formában. Ezeknek a jeleknek a szerepéről, fő csoportjairól és kutathatóságuk problémáiról értekezik a fejezet utolsó gondolati egysége. Közülük néhány híresebb a kötet mellékletében is helyet kapott.

A kötet záró fejezete egy, a lengyel történetírásban kevésbé vizsgált témát boncolgat, nevezetesen a lengyel hadsereg felszerelését szállító szekerek és az azokhoz szükséges lovak problémáját. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy a fejezet gerincét elsősorban az 1531. évi obertyni csata adja, amely igen jó forrásadottságai miatt a kérdéskör különböző elemeinek vizsgálatakor rendszeresen visszatér. Ezek közé tartozik a csatába vitt szekerek száma, méretei, funkciói és típusai, illetve a mozgatásukhoz szükséges lovak száma és a lóhámok bemutatása. A fejezet megfelelő értékeléséhez hozzátartozik, hogy egy 2017-ben megjelent tanulmány szerint a szerző önálló monográfiát is szándékozik írni a témáról.⁷ Ezt követően a könyvet a fentebb említett mellékleten kívül külön bibliográfia, illetve lengyel és angol nyelvű összegzés zárja.

Összesítésként tehát elmondható, hogy Aleksander Bołdyrew munkájával egy igen színes és érdekes áttekintő munkát vehet kezébe az olvasó a XVI. századi lengyel hadilovakról. Magyar szempontból a kötet értékét növeli, hogy egy olyan témát dolgoz fel, amelyet *Veszprémy László*nak a hadilovakról írt hiánypótló munkáit leszámítva a középkori és kora újkori hadtörténetírás kutatói hazánkban eddig átfogóan nem vizsgáltak.⁸ Bołdyrew munkája egy ilyen irányú kutatáshoz nem csak analógiaként, hanem közvetlen kapcsolódási pontként is szolgálhat. Reménykedem továbbá abban

⁷ Aleksander Bołdyrew: Sprzęt taborowy (wozy) w przemieszczeniu armii zaciężnej w Polsce ostatnich Jagiellonów. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, 99. 2017. 122.

⁸ Például: Veszprémy László: Csatamének, paripák és hátslovak. In: Veszprémy László: Lovagvilág Magyarországon: lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon: válogatott tanulmányok. Budapest. 2008. 155–170.

is, hogy a nyelvi nehézségekre való tekintettel a kötet egésze vagy egy-egy része valamely világnyelven is megjelenik, növelve ezzel a lengyel hadtörténeti szakirodalom eredményeinek hazai elterjedését.

Aleksander Bołdyrew: *Equus Polonus, Koń w wojsku polskim w XVI wieku* (Equus Polonus. A ló a XVI. századi lengyel hadseregben). Piotrków Trybunalski, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jana Kochanowskiego Filia w Piotrkowie Trybunalskim, 2016. 200 o. ISBN 978-83-938683-7-7

Szokola László

Luther „katolikus” barátai

A Luther-évtized (2007–2017), majd a reformáció 500. évfordulója (2017) nagymértékben fellendítette a protestáns, különösen pedig az evangélikus egyháztörténeti kutatásokat. Ezek nyomán hatalmas mennyiségű kiadvány (brosúrák, magazinok, képeskönyvek, népszerűsítő áttekintések, tudományos konferenciák tanulmánykötetei, monográfiák stb.), kiállítás és egyéb attrakció látott napvilágot. A most bemutatásra kerülő kötet is ebbe a megemlékezés-sorozatba illeszkedik, bizonyos szempontból azonban ki is lóg ebből a sorból. Itt ugyanis nem az utóbbi időben minden oldalról többszörösen körbejárt, a legkülönbözőbb módokon megvilágított, protestáns szemléletű Luther-képet kapjuk, hanem az ágostonos szerzetes egykori, „katolikus” hitű rendtársainak Luther-portréját rajzolja meg a szerző.

A kötet írója a német származású, de régóta az Amerikai Egyesült Államokban élő és jobbra angol nyelven publikáló, neves katolikus egyháztörténész, *Franz Posset*. Jelenlegi könyvét azonban, amelyben a történeti Luther nyomait kutatja a „katolikus” szimpatizánsok körében, német nyelven írta. Felhasznált forrásainak nyelve és a kismonográfiájában összevetésre kerülő szövegek ugyanis nem tették lehetővé, hogy a reformátor tevékenységét angol nyelven írja meg. Munkájában négy, kizárólag Luther-központú életrajzon keresztül mutatja be a XV. század végének és a XVI. elejének egyházi viszonyait Augsburg püspöki székvárosában és annak környékén. Mint ő maga is írja, meglepődött azon, hogy „a reformáció korai időszakában néhány olyan teológusra talált, akik (f)elismerték Luther legitim törekvéseit, és mégsem érezték maguk arra ösztönözve, hogy frontot váltsanak” (vö. 7. o.). Négy olyan „katolikus” személy rövid, kizárólag a Luther-vonatkozásokra koncentráló biográfiáját adja közre, aki-

ket elfeledett, illetve eddig hanyagolt az egyháztörténet-írás. Némi tudományos vigaszt nyújt ebben a helyzetben, hogy az évezred elején a katolikus Herder Verlagban megjelent *Reformációtörténeti lexikon* (*Lexikon der Reformationszeit*. Hg. v. Klaus Ganzer und Bruno Steimer, Freiburg im Breisgau, Herder, 2002) már közülük kettőnek (Adelmannak és Ammannak) egy-egy nyúlfarknyi szócikket (8–10. és 27. hasáb) szentelt némi válogatott szakirodalom megadásával. Másik két társuk (Bild és Haslach) neve azonban nem szerepel a lexikon névanyagában. A bemutatásra kerülő kötet tulajdonképpen a négy említett „katolikus” teológus személyesen vallott teológiájára fókuszál. Luther teológiája csupán ezekkel összehasonlításban kerül említésre. Mindannyiuk – Márton testvérével megegyező – közös vágya volt, hogy az evangéliumi igazságot (*evangelica veritas/evangelische Wahrheit*) hirdessék a világban, bár mindahányan némileg mást-mást értettek ezalatt. Saját egyházukban megélt minden szenvedésük és az egyházzal szembeni meghasonlásuk ellenére a négy teológus mégis kitartott a „katolikus” egyház mellett, Augsburgban és környékén ellátta egyházi teendőit – jóllehet részben nagy nehézségek között és az exkommunikáció fenyegető réme mellett. Luther azonban már nem tudott és nem is akart kitartani a „régí egyház” (*alte Kirche*) mellett.

Néhány mondatot érdemes szólni arról is, miért éppen az augsburgi régiót választotta elemzése tárgyául a szerző. Közismert nyomdászattörténeti tény, hogy a korai reformáció időszakában (1518–1522) a legtöbb Luther-nyomtatvány (prédikációk és egyéb írások) Augsburgban (133 kiadvány), nem pedig Wittenbergben (120 kiadvány), Lipszéban (80 kiadvány) vagy Nürnbergben (36 kiadvány) jelent meg. Ezenkívül a magyar történelem szempontjából sem közömbös bajor városhoz (régí magyar névén: Ágosta) több jelentős reformációtörténeti érdekesség is kötődik. A lutheri reformáció bölcsőjében került sor ugyanis Martin Luthernek (1483–1546) és a domonkos rendi szerzetesnek, a pápa képviselőjének, Thomas Cajetanus (Gaetano) de Vio bíborosnak (1469–1534) a találkozására az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlésen, ahol ez utóbbi X. Leó pápa (1513–1521) németalföldi legátusaként Luther kihallgatását (hitvita?) folytatta le

– eredménytelenül. (A bíboros egyébként később részt vett a Luthert 1520-ban elítélő *Exsurge Domine* [Ébredj föl, uram] kezdetű bulla megszövegezésében is.) 1530-ban ugyancsak az augsburgi birodalmi gyűlésen nyújtották át V. Károly császárnak (1519/1530–1556) az augsburgi hitvallást (*Augsburger Konfession*), az evangélikus (lutheránus) vallás alapelveit rögzítő iratot, s ugyanitt kötötték meg 1555-ben az augsburgi vallásbékét (*Augsburger Religionsfrieden*) is. A város reformációtörténeti örökségét, szimbolikus jelentőségét erősítette meg az 1999. október 31-én, azaz a reformáció hivatalos napján a Lutheránus Világszövetség és a katolikus egyház képviselői által aláírt közös nyilatkozat a megigazulás tanáról (*Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre*) az egyházaik közötti teológiai szakadék csökkentése érdekében.

A kötet előszavában (11–24. o.) a szerző néhány, a közelmúltban napvilágot látott tanulmányt, illetve könyvet mutat be, amelyek az augsburgi régió XVI. század eleji társadalmi körképét adják (a kor emberének vallási identitása, szerzetesek kolostorokból történő kilépése a korai reformáció idején, a reformáción és az ellenreformáción túli világ). A konfesszionális szétdarabolódás előtti időszak nagy alakjai között Luthert egy folyamat részeként, valójában utolsó láncszemként értékeli. Ez a folyamat Posset szerint Clairvaux-i Szent Bernáttal (1090–1153) veszi kezdetét és Lutherig tart. A reformációt kirobantó szerzetest tehát – a konzervatív lutheránus felfogástól eltérően – nem az evangélium egyedüli és újbóli felfedezőjének tartja, hanem egy reformtradíció részeként kezeli. Luther saját rendjének, a „megreformált” ágostonosok rendjének tagjai közül is kiemelkedik Johann von Staupitz (kb. 1468–1524) perjel, az 1502-ben életre hívott wittenbergi egyetem filozófiai fakultásának első dékánja (1512-ig) és egyben a rend német obszerváns ágának általános vikáriusa (1503–1520). Egyházi vezetőjében Luther a lelkészi reform-segítő-készség elhivatott védelmezőjét ismerhette meg, ami saját – Posset szerint a szakirodalomban többnyire figyelembe sem vett – lelkészi motivációjára is nagy hatással volt. A száz ágostonos reformkongregáció tagjai ugyanis sem a nyilvános provokációval, sem a politikai lázadással nem foglalkoztak. Ők a *reformatiot* ugyanis mindenek-

előtt és különösképpen azon elképzelésükben kívánták megvalósítani, hogy a közösségeket megfelelő lelkipásztori támogatással (*seelsorgerische Betreuung*) lássák el. Ennek a tevékenységnek pedig természetes részét képezte az evangéliummal harmonizáló prédikálás is. Az Augsburgi Püspökség négy, szóban forgó vezető egyházi személyiségének szemszögéből tekintve pedig az ágostonos Martin Luther nem volt más, mint az evangélium leghangosabb és legharcosabb prédikátora, egyben az őket inspiráló és számukra példaképpül szolgáló személy is. Az „evangéliumi igazság”-ról (*evangelische Wahrheit*) és az „egyedül az írás által” (*sola Scriptura*) teológiai elvről való beszéd és annak követelése persze nem csupán Luther szájából hangzott el. A reformátor mindössze a kor emberének a bibliai igazság magyarázatára vonatkozó általános kívánságát fogalmazta meg gyűjtő hangú beszédeiben és írásaiban. Éppen ezért ezek a maximák a korszak kontextusában nem kizárólag polemikus értelemben interpretálhatók.

Még ugyancsak a bevezető részben Posset korabeli szerzők és szövegek megidézésével elgondolkodtató fogalommagyarázatokat ad – egyben a 2005-ben megjelent Luther-kézikönyv (*Luther Handbuch*. Hg. v. Albrecht Beutel. Tübingen, Mohr Siebeck) kritikáját is óvatosan megfogalmava – az ’óhitű’ (*altgläubig*) vagy ’pápista’ (*papistisch*) és az ’újhitű’ (*neugläubig*), valamint a ’reformatio/reformacie’ és a ’reformáció’ (*Reformation*), továbbá a ’korai reformáció időszakából való’ (*vorreformatorisches*) és a ’reformáció időszakából való’ (*reformatorisches*), illetve a ’lutheránus’ (*Lutheranus/lutherisch*) és ’evangélikus’ (*evangelisch*) kifejezések kapcsán. A fogalmak kavargó és sokszor egymásnak ellentmondó használata, a valódi nyelvezet azonban, amelyhez Luther maga is hozzájárult váltakozó értelmű definícióival – kiterjed továbbá a Szentírás ’héber igazság’-ára (*hebräische Wahrheit*) és ’görög igazság’-ára (*griechische Wahrheit*), a ’szekta’ (*secta/Sekte*) megnevezés korabeli alkalmazási formáira, valamint az ’evangélikus’ (*evangelisch*) és az ’evangéliumi’ (*evangelisch/evangelikal*) jelzők körüli értelmezésbeli nehézségek tisztázására is. A történeti Luthert kereső fejtegetések során olyan meglepő érdekességekre is bukkanhat az olvasó, mely szerint például Luther,

a reformációs mozgalom főszereplője saját magát sosem nevezte 'reformátor'-nak. Mindeközben kortársai közül többen egyenesen 'a reformátor'-nak titulálták. Persze ez nem jelenti azt, hogy Luther ne lett volna meggyőződve az ún. reformáció szükségességéről, de neki nem elsősorban az egyház megreformálása (*reformatio ecclesiae*) volt a célja, hiszen ilyesmiről csak 1528-tól kezdett el nyilvánosan is beszélni, hanem a hívek már korábban is említett lelki gondozásának a megszervezése. Ugyancsak érdekes megállapítása a szerzőnek, hogy „a 'katolikus' fogalom a 16. században még nem számított a mai értelemben vett egyértelmű konfesszionális megnevezésnek” (vö. 17. o.). Luther és barátai is inkább a 'keresztény' (*christiana/christlich*) jelzőt használták, amikor a római székhelyű, a pápa által vezetett, szent (*sancta*), katolikus (*catholica*) és apostoli (*apostolica*) egyházzal beszéltek vagy írtak. Posset szerint az 1530 előtti időkben érdemes inkább megkülönböztetni 'római katolikus'-okat (*römische Katholiken*) és 'wittenbergi katolikus'-okat (*Wittenberger Katholiken*), hogy „a 'lutheránusoktól' se vitassuk el katolikusságukat” (vö. 17. o.). A szerző szerint az 1530-as augsburgi hitvallás nyomatékosan „katolikus”-nak vallja magát, és egyetlen hittételében sem tér el a „katolikus” egyháztól, ami azt is feltételezi, hogy Augsburg városa nem csatlakozott azonnal a speyeri szembenálláshoz (1529), azaz a megszületőben lévő protestantizmushoz. Ez kirajzolódik a négy életrajzból is, amelynek szereplői nem voltak érdekeltek egy új egyházi szervezet létrehozásában. Elvitathatatlan azonban, hogy az augsburgi hitvallással kezdetét vette egy profilváltási folyamat, amely a következő évtizedekben a különböző keresztény felekezetek közötti eltéréseket markánsan érzékelhetővé tette. Mindebből a felsorolásból az szűrhető le tanulságként, hogy a történeti és máig továbbélő fogalmakkal, a fogalmi címkézéssel nagyon óvatosan és körültekintően kell bánni. Jómagam is ezért tettem minden alkalommal következősen idézőjelek közé a „katolikus” jelzőt ebben az ismertetőben, felhívva ezzel a figyelmet a mai nyelvhasználattól eltérő alkalmazásra. Egyben reflektorfénybe állítva azt, hogy Luthernek nemcsak „katolikus” ellenségei, hanem egyházi, humanista körökben „katolikus” barátai is voltak, akik nem feltétlenül értettek egyet „kiugrott”

testvérük teológiai megnyilvánulásaival, de szellemi értelemben mégis kitartottak mellette, még ha ez esetükben intézményesen nem is manifesztálódott. Az ő szemükben Márton testvér egyértelműen a „*németek univerzális lelkipásztorává*” (vö. 24. o.) avanzsált.

Az első fejezetben Bernhard Adelmann von Adelmansfelden (1457/59–1523) káptalan életrajzát olvashatjuk. A korban az Alpoktól északra a legnagyobb magánkönyvtárat összegyűjtő városi írnok és császári tanácsos, Conrad Peutinger (1465–1547) és a későbbiekben még részletesen tárgyalandó bencés szerzetes, Vitus Bild (1481–1529) mellett ő is a „tudósok hármass csillaga” (*Dreigestirn von Gelehrten*) közé tartozott a XVI. század eleji Augsburgban. Humanista műveltségük okán mindhárman nyitottak voltak a reformokra. Az 1472-től már kanonoki státuszban álló nemesi ifjú tanulmányait korábban Heidelbergben, Bázelen (itt Reuchlin tanítványa), Ferrarában és Rómában, illetve Franciaországban folytatta. 1498-tól kanonokként szolgált Augsburgban a Helftai Szent Gertrúd-székesegyházban. Ugyanitt 1505-ben legfelsőbb skolasztikus (*summus scholasticus*) lett, azaz ő látta el a székesegyházi – és valószínűleg a többi augsburgi – iskola tanárainak felügyeletét. Adelmann a neves augsburgi humanista irodalmi kör (*Societas Augustana* vagy *Sodalitas literaria Augustana*, később *Sodalitas Peutingeriana*) tagja volt az imént említett két személy és például a magyar gazdaság- és politikatörténetben is fontos szerepet játszó augsburgi kereskedőcsalád egyik tagja, Jakob Fugger (1459–1525) mellett. Levelezésben állt a humanizmus nagy alakjaival, így többek között Rotterdami Erasmuszal (1466/67–1536), Johannes Reuchlinnal (1455–1522), Nikolaus Ellenbogiusszal (1481–1543) és Willibald Pirckheimerrel (1470–1530). Luther iránti lelkesedése odáig vezetett, hogy 1519-ben Luther ádáz ellenfele, az Adelmannhoz hasonlóan eichstätti kanonokként működő Johannes Eck (1486–1543) a lipcsei disputáción a következő kijelentést tette vele kapcsolatban: Augsburgban már alig tart ki valaki Luther mellett néhány tanulatlan kanonok (*canonici indocti*) kivételével. Beszédében Eck egyértelműen az Adelmann fivérekre, Bernhardra és Konradra (1462–1547) célt. Adelmann-nal szembeni ellenszenve odáig fajult, hogy nevét utólagosan beleírta az 1520-as

Exsurge Domine kezdetű, kiközösítéssel fenyegető pápai bullába is. Bernhard Adelman az azonban még ugyanabban az évben elérte, hogy feloldozzák a kiátkozás alól, és élete végéig a „katolikus” egyház követője maradt. (Augsburgban hivatalosan csak 1537-ben vezették be a reformációt, így az azt megelőző időkben nem voltak egymástól pontosan elhatárolható felekezetek a városban, ezért is indokolt ismételt az idézőjel használata.) A többek között a humanista grécista Johannes Oecolampadiuszal (1482–1531), Bazel reformátorával kiváló kapcsolatokat ápoló Adelman folyamatosan fennálló Luther-szimpatíája sokszor nehéz helyzeteket teremtett saját környezetében. Eközben azonban egyre szorosabbra fűződött szellemi kapcsolata a bencés szerzetessel, Vitus Bilddel, aki Adelmanéhoz hasonló megértéssel fordult Luther akcióihoz. Adelman 1519-ben még Lutherrel folytatott levelezésébe is bepillantást engedett Bild számára, ami a közöttük fennálló nagyfokú bizalomról árulkodott. Luther és Adelman között az ágostonos szerzetes Wenzeslaus Linck (1483–1547) játszotta a közvetítő szerepét (kéziratok, levelek). Ő működött közre többek között az Adelman által megszerzett, a 95 ponthoz írt Eck-féle kéziratok megjegyzések (*Annotationes* vagy *Obelisci*) Lutherhez történő eljuttatásában is. Innentől kezdve megindult a magánúton, illetve nagyközönség előtt zajló levelezés Luther és Eck között, ami az 1519 nyarán nyilvánosan megtartott nagy szóbeli összecsapáshoz, a végzetes lipcsei disputához vezetett, amely nagy lökést adott a reformáció további történetének. Posset elmereng azon, hogy Adelman mindenképpen kulcsszerepet játszott a dolgok ilyen alakulásában, hiszen ha Eck kéziratát diszkrétebb módon kezelte volna, talán a reformáció története is máshogyan alakult volna. Eckkel szembeni averziója és Luther iránt érzett szimpatíája a két főszereplőt ugyanis szükségszerű összeütközésre kényszerítette, aminek az eredménye közsímet: Luther jobbító szándékú pontjaiból az egész világot felforgató és máig ható (egyház)politikai eseménysorozat kerekedett. A fejezetben előforduló rengeteg név és idézett szöveghely tengerében megtudjuk, hogy Adelman és Eck Luther miatt kirobbant ellenségeskedése 1519 végén érte el csúcspontját, amikor az első lutheránusok egyike, Johann von Schwarzenberg (1463–1528), Augsburgban

közös reggelire hívta meg őket egyéb magas rangú polgárok társágában. Heves vitájuk szinte tettelegességig fajult, ami – a pápának hitelező Fuggereknél lakó Cajetanus bíborossal kiváló kapcsolatot ápoló és kollaboráló Eck hathatós közreműködésének köszönhetően – végül Adelmann-nak a már ismertetett időszakos kiközösítésébe torkollott 1520-ban. A Luthert gyakran csak „a mi Mártonunk”-nak (*unser Martin*) nevező „katolikus” Adelmann minden gyötrelem és meghurcoltatás ellenére 1523-ban bekövetkezett haláláig hűséges szellemi támogatója és csodálója volt a reformáció elindítójának.

A világi pap Adelmann életrajzát követően egy Ágoston-rendi szerzetesnek, a lauingeni kolostor perjelének (1485–1524), minden idők egyik legnagyobb „katolikus” hebraistájának, Caspar Amman-nak (kb. 1450–1524) Lutherrel összekapcsolódó életútját követhetjük végig a második fejezetben (51–105. o.). A humanista műveltségű, Freiburgban 1500-ban teológiai doktorátust szerzett remete a héber nyelvet Johannes Böschensteinnál (1472–1539) sajátította el Ingolstadtban. Eddigi életrajzírói is életművének rendkívüli teljesítményben megnyilvánuló héber vonatkozásait emelték ki – joggal –, nem pedig a Lutherhez fűződő közeledési kísérletét, ami „*kollegiális indíttatású kísérlet volt, amely nem talált viszonzásra. Gáspár atya pedig Márton atya jeles munkatársa lehetett volna*” (vö. 51. o.). Amman első életrajzírója, Laurentius Agricola (1497–1564) az ugyancsak lauingeni skolasztikus filozófussal és egyháztanítóval, Albertus Magnusszal (kb. 1200–1280) állította egy sorba a héber nyelv Lutherrel szimpatizáló szakértőjét, ami hatalmas elismerésnek számított. Posset hosszú oldalakon mutatja be Amman figyelemreméltó előrelépéseit a héber nyelv tanulmányozásában és azokat a műveket, amelyek rendelkezésére állhattak teológiai ismeretei elmélyítése során. Ilyen volt például a magyarországi Temesvári Pelbárt (kb. 1430–1504) ferences szerző *Expositio compendiosa et familiaris* (Hagenau, 1504) című kommentált zsoltárkiadása is, amelynek ma is meglévő példánya azonban sajnos nem tartalmazza Amman autográf széljegyzeteit. Közben hírt kapunk Amman és Reuchlin – nemegyszer héber nyelven zajló – levelezéséről. Ahogyan Amman értékes könyvgyűjteményéről és annak látogatóiról, kölcsönzőiről is.

Ilyen humanista érdeklődésű látogató volt a ferences Conrad Pellican (1478–1556) is, aki 1519 után szintén lutheri elveket vallott, és első keresztény szerzőként készített egy héber nyelvtankönyvet, illetve bibliakommentárt, amelyet filológiai alapossága és megbízhatósága miatt a konfesszionális határokon átnyúlva hosszú időn keresztül használtak egész Európában. Amman – Reuchlin mellett – Oecolampadiuszal is kiváló kapcsolatot ápolt, és több könyvét is őrizte saját bibliotékájában. Miképpen sok más szerzőét is. Amman azonban különösen vonzódott a korabeli aprónyomtatványokhoz és a röpiratokhoz. Reinhard H. Seitz könyvtár-rekonstrukciós kutatásaiból tudjuk (vö. *Neue Forschungen zu Caspar Amman* (OESA), *seinen Werken und seiner Bibliothek. Mit der Caspar-Amman-Bibliographie des M. Laurentius Agricola von 1563*. In: *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen* (2009), 45–114. o.), hogy Amman mintegy 30 korai írást (1519–1524) őrzött Luthertől (ezeknek a fele Augsburgban került ki a sajtó alól), ami Posset szerint egyértelműen tanúsítja a hebraista Luther-szimpatióját, hiszen egyetlen más szerzőtől sem birtokolt ekkora számú nyomtatványt. Luther mellett pedig más wittenbergi reformátorok művei is ott sorakoztak a könyvtárában: pl. Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541) öt, Philipp Melanchthon (1491–1560) hét, Johann Bugenhagen (1485–1558) pedig három címmel képviselte magát. A Lutherhez szoros baráti kapcsolatokkal kötődő Johann von Staupitz és Wenzeslaus Linck, valamint a reformokat üdvözlő és eretnekséggel is vádolt ágostonos szerzetes, Stephanus Agricola (kb. 1491–1547) egy-egy műve is megtalálható volt Amman könyvgyűjteményében. A monasztikus és biblikus humanista Amman egy valamiben maga is megelőzte Luthert: ő volt ugyanis az első, aki a zsoltárokat a latin Vulgata mellőzésével közvetlenül a héberből („a héber igazságból”, „*auß hebraischer warhait*”) németre fordította, és 1523-ban ki is adta – tehát még Luther előtt. Ez a tény a szakirodalomban alig kapott eddig hangot. Igaz, hogy Luther zsoltárfordításai hamar meghaladták az Amman-féle változatot, hiszen nyelvezete könnyedebb volt az előzőénél, ahogy ezt a bemutatásra kerülő könyv szerzője hosszú szövegösszevetésekkel igazolja is. Posset feltételezi, hogy Amman és Luther sosem találkoztak személyesen, de Amman

mindenhol gátolta a Luther kiátkozásáról szóló pápai bulla közzétételét, ahol csak tehetette (többször prédikált az *Exsurge Domine* kezdetű pápai kiátkozó bulla és az 1521-es wormsí ediktum ellen, amiért fél évre börtönbe is került), miközben barátját, Vitus Bildet folyamatosan arra kérte, hogy szerezze be számára Luther legfrissebb írásait. Amman Bildhez írt leveleiben többször „a mi apostolunk”-nak (*apostoli nostri/unser Apostel*) nevezte a wittenbergi reformátort, akinek az írásai kedvéért még Eck pápaságáról írt alapmunkájának olvasásáról is lemondott. Amman minden szimpátiája ellenére csak igen sokára, 1522 októberében vette fel a kapcsolatot Lutherrel. A hónap 26. napján ugyanis tollat ragadott, és elismerő levelet írt rendtársa német nyelvű bibliafordításáról, de több helyen – a lojalitális talaján maradván – kritizálta a fordítás helyességét. Hosszú fejtegetésben mutatta be, hogy a héber eredetiből több passzus másképpen fordítható, mint ahogy azokat Luther németre átültette. A reformátor máig ismeretlen okból nem méltatta válaszra Amman levelét („*ich werde diesem Schwaben nicht antworten*”, azaz „ennek a svábnak sosem fogok választ adni” – Luther), így végül kapcsolatuk egyoldalú maradt. Mostanáig rejtély, miért nem támaszkodott Luther nemzetközileg is elismert rendtársa héber nyelvi kompetenciáira, hiszen ezekkel még pontosabbá és kikezdetlenebbé tehetné volna saját népnyelvi bibliafordítását.

A könyv harmadik fejezetében (107–134. o.) ismét egy monasztikus személy, a már többször említett augsburgi bencés humanista, Vitus (Veit) Bild (1481–1529) rekonstruált életrajzát ismerhetjük meg. Az ingolstadti egyetemen folytatott tanulmányok után 1500-ban plébániai titkár (*scriptor parochiae*) lett az augsburgi Szent Ulrik és Afra kolostor templomában. Közben a költészetben is kipróbálta magát, és több humanistával is felvette a kapcsolatot (pl. Conrad Peutingerrel), ami gyors emelkedést hozott számára az egyházi ranglétrán: először hivatalt kapott az augsburgi püspöki udvarban, majd segéd diakónus lett Wiesensteigban, végül 1503. április 1-jén belépett a bencés rendbe, egy évvel később pedig pappá szentelték. Ennek alkalmából magángyűjteményéből hét gyűjteményes kötetet ajándékozott az augsburgi bencés kolostor könyvtára számára. Kolostor-

ba vonulásakor megkapta az engedélyt arra, hogy néhány könyvet magánál tartson, ahogyan az Luther esetében is előfordult. Mindketten, Bild és Luther is, nagy kedvvel olvasták az itáliai karmelita humanista, Johannes Baptista Mantuanus (1448–1516), a „második Vergilius” költeményeit. Luther az itáliai humanista hatására kezdte el tanulmányozni az eredeti Vergiliust, és annak művét a kolostorba is magával vitte. Bild német nyelvű, stilisztikai kérdéseket tárgyaló munkák mellett négy Mantuanus-szöveget adományozott saját kolostora könyvtárának. A melki (Ausztiria) monasztikus reformokat átvevő augsburgi bencés kolostort Bild csupán egyszer hagyta el életében: 1511–12-ben, amikor egy évre Melkbe ment tanulni, majd visszaérkezése után az augsburgi kolostori iskola latin- és zenetanára lett. Igazi reneszánsz emberként Bildet a tudományok minden ága érdekelte. Johannes Trithemius (1462–1516) apát műveit tanulmányozva foglalkozott például kriptográfiával, más indíttatásból pedig filológiával, matematikával, földrajzzal, asztronómiával, asztrológiával és zeneelmélettel is. 1507-ben az ő tollából született meg egy fiúkorusok számára írt tankönyv, amely a következő évben *Stella musicae* (Augsburg, 1508) címmel nyomtatásban is megjelent. Ez volt az első nyomtatott énektankönyv az Augsburgi Püspökség területén, de az egyik első a maga nemében is Európa-szerte. A szerző napórák építésével is kísérletezett, gyakorolta a tenyérjóságot, és horoszkópokat, naptárakat is készített. Természettudományi érdeklődését Amerika felfedezése különösen felerősítette, és elkezdett térképészettel és glóbuszok tanulmányozásával foglalkozni, miközben egy templomi emlékkönyvet, valamint egy Augsburg és saját kolostora történetét tárgyaló munkát is megszerkesztett. Bild fennmaradt könyvtárkatalógusának különlegessége, hogy címleírásai versbe vannak szedve, és a latin mellett két német nyelvű sort is tartalmaz. Néhány éven keresztül barátságot ápolt a grécista Oecolampadiusszal, de kapcsolatuk az eucharisztia kérdésében feloldhatatlannak tűnő vitáik nyomán elmérgesedett. Bild könyvek iránti vonzalma azonban egész életében megmaradt. Caspar Ammantól hosszú évek alatt rengeteg könyvet rendelt, köztük például Luther-prédikációkat is. Az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlés idején Bild sűrű levelezést folytatott

több személlyel különböző ügyekben, köztük sokszor olyan Luther-szövegekről is, amelyeket Bild meg akart szerezni saját könyvtárába. A szász választófejedelem udvari papja és titkára, egyébként Luther barátja, Georg Spalatin (1484–1545) elküldte neki Luther kiadatlan *Asterici* című kéziratát, amelyben Johann Eck *Obeliscijére* adott választ. A munkát Bild nagy örömmel üdvözölte. Az eszmei rokonságon felbuzdulva Spalatin levélben szerette volna összekapcsolni Luthert és Bildet, de Bild bemutatkozó levelét Luther megválaszolatlanul hagyta. Az eredménytelen kapcsolatfelvétel ellenére Bild továbbra is érdeklődéssel olvasta és gyűjtötte Luther írásait. Sőt egy, az Augsburgi Püspökség Levéltárában fennmaradt kézírata, valamint egy Oecolampadiusnak 1519-ben írt levele szerint Luther szövegeiből önálló kollekciót kívánt létrehozni. Ahogy arról néhány fennmaradt levele árulkodik, a későbbiekben sem adta fel azon tervét, hogy Lutherrel nézeteiket írásban cseréljék ki. Viszontválaszról azonban csupán egyetlen esetben tudunk. Könyvgyűjteménye szépen gyarapodott, benne mind a wittenbergi reformátortól származó, mind a vele azonos véleményen lévő szerzők műveivel. Posset mindezt meggyőzően mutatja be Bild könyvjegyzékének rövid elemzésében. Noha levelezésben lenyomatot hagyó barátság Luther és Bild között vélhetőleg sosem épült ki, Bild másokhoz (pl. Adelmannhoz, Spalatinhoz, Haslachhoz, Oecolampadiushoz) írt leveleiben sokszor érdeklődött Luther felől. Sigmund Grimm nyomdásznak 1522 decemberében kelt levelében egyenesen „Németország megmentője”-nek (*Retter Deutschlands*) titulálta az általa úgy tisztelt reformátort. Bild röplapgyűjteményét (kb. 70 cím) elemezve Posset arra a megállapításra jut, hogy az írások szinte mindegyike a kezdődő reformáció által felvetett kérdéseket járja körül. Szinte kivétel nélkül mindegyik tartalmazza Bild saját kezű aláhúzásait és megjegyzéseit. Úgy tűnik, hogy leginkább az úrvacsora kérdése érdekelhette, hiszen ehhez a témához kapcsolódik a röplapok aránylag nagy hányada. A sokféle kérdést tárgyaló röplapok között Posset által reformkatolikusnak nevezett szerzők nevei is feltűnnek: Jakob Strauss (kb. 1480–kb. 1527), Heinrich von Zütphen (kb. 1488–1524). Bild aprónyomtatványainak gyűjteményéből az derül ki, hogy tulajdonosuk nemcsak Luther és

más reformátorok műveinek lelkes olvasója volt, hanem terjesztette is ezeket a szövegeket. Például barátjának, Caspar Ammannak többször küldött ilyeneket a lauingeni ágostonos kolostorba. Ő maga is kért kölcsönbe Luther-szövegeket Bernhard Adelman augsburgi kanonoktól. Örömmel vette az olyan leveleket is, amelyekben Lutherről írtak neki. Fennmaradt pl. Spalatin egyik levele, amelyet 1522. október 16-án írt Bildnek. Ebben Luthert legkeresztényibb evangélista (*allerchristlichster Evangelist*) atyjának nevezi, aki az Újtestamentumot a „görög igazságból” lefordította németre. Bild erre a levélre írt válaszában, majd későbbi leveleiben is „egyházatyájának, mitöbb Éliásának” (*Ecclesiastes, vielmehr Elias*) nevezte Luthert, aki igaz módon végzi Isten munkáját (*Werk Gottes*). Augsburgban 1524-től kezdve azonban a reformmozgalomban törés következett be. Bild is visszahúzódott a szélsőséges reformátoroktól (pl. Oecolampadius). Wittenberghez hasonlóan Augsburgban is megkezdődött a korai felekezeti pluralizmus (*frühkonfessioneller Pluralismus*) az eucharisztia kérdéséből kiindulva: ennek eredményeként hat, különböző vallási meggyőződésű csoportosulás jött létre a városban. A Luther-szimpatizánsok az augsburgi karmelita kolostor korábbi perjele, Johannes Frosch (kb. 1480–1533) körül csoportosultak. Hogy Bild nyíltan felvállalta-e Luther gondolatai iránt érzett vonzalmát, ma már nem deríthető ki. Mindenesetre a név szerint is megörökített szimpatizánsok között nevét nem találjuk a korabeli dokumentumokban. A Bild röpiratgyűjteményét korábban elemző Hans-Jörg Künast szerint ekkorra Bild kezdeti lelkesedése a reformmozgalom iránt kihűlt (vö. 134. o.). Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1525 után láthatólag nem szerzett be több reformgondolatot tartalmazó röpiratot.

A kötet utolsó, negyedik fejezetében (135–158. o.) ismét egy, a korban jól ismert világi papról, a Dillingenben szolgáló Kaspar Haslachról (1485 e.–1540/41) esik szó, aki egyik kontroverz könyvének végén autográf bejegyzésben méltatta Martin Luther reformatori tevékenységét. (Jan Hus (1369–1415) szóban forgó *De ecclesia*, ill. *De causa boemica* című könyve 1544 óta az Isny im Allgäu nevű település Miklós-templomának prédikátorkönyvtárában található a Theol 384b jelzet alatt.) Haslachot a wittenbergi egyetem első hallgatói kö-

zött találjuk, majd Freiburgban és Bázelen tanult. Ez utóbbi városban lektorként is dolgozott Jakob Wolff tipográfiájában, ahol Szent Ambrus szövegei is megjelentek. A későbbiekben több könyv kiadásában is közreműködött. 1515-től az augsburgi egyháztartomány területén teljesített prédikatori szolgálatot. A reformokra nyitott Haslach minden bizonnyal jól érezte magát az augsburgi szellemi miliőben. 1519-ben Erasmus augsburgi humanista püspök barátja, Christoph von Stadion (1478–1543) a püspöki székvárosba, Dillingenbe hívta káplánnak és prédikátornak. Haslach fennmaradt könyvei és prédikációvázlatai alapján elmondható, hogy ő is gyűjtötte Luther írásait, amelyeket el is látott egyetértő, a pápával szemben kemény hangot megütő, kizárólag magánhasználatra szánt megjegyzéseivel. Luthert egyik helyen „apostoli férfiú”-nak (*apostolischer Mann*) nevezi, ami teljesen egybevág Amman fentebb idézett dicséretével, amelyben a reformátort „a mi apostolunk”-ként (*apostolus noster*) tüntette fel. Haslach prédikáció-vázlataiból úgy tűnik, hogy szerzőjük – „lutheránus”-ként megvádolt beállítódásának dacára – nem volt radikális reformer (inkább a késő középkori *devotio moderna* híve), de szívesen állt minden jobbító célzatú változás mellé. Vitus Bilddel és Caspar Ammannal fennálló baráti viszonya nagy valószínűséggel csak táptalajul szolgált Luther-szimpatiajához és további könyvek beszerzéséhez. 1522. július 8-án megtartott „kihallgatás”-akor (*Verhör*) ehhez hasonló vádakkal is illették, és a prédikációiban kifogásolt megnyilatkozásokat is tételesen cáfolnia kellett. Válaszainak lényege az volt, hogy a katolikus hit megerősítéséhez ismernie kellett az eretnek gondolatokat és írásokat is, hogy tudja, miről beszélnek ellenfelei, és ezekre megfelelő válaszokat tudjon adni. Az ítélőbizottság tagjai elfogadták magyarázatait, így a „nyilvánosan és kézzelfoghatóan lutheránus” (*öffentlicher und manifester Lutheraner*) Haslachot a „kánoni megtisztulást” (*purgatio canonica/kanonische Reinigung*) és könyveinek inkvizitorok által történő átnézését követően felmentették a vádak alól. Ezután kriptolutheránus, ájtatos prédikátorként élte életét a délnémet és a svájci reformáció kisugárzó hatása alatt álló Bernbeurenben, de nem azonosult, egyházi tilalom miatt nem is azonosulhatott a szélsőséges lutheránus eszmékkel, viszont továbbra is

gyűjtötte és olvasta az ismert és kevésbé ismert reformátorok, például Andreas Osiander (1498–1522), Erasmus Sarcerius (1501–1559) vagy Heinrich Bullinger (1504–1575) írásait. Egykori könyvtárának fennmaradt darabjai jól alátámasztják, hogy Haslach élete végéig titokban rajongott a reformokra nyitott szerzők (pl. Jan Hus, Wessel Gansfort (1419–1489), Philipp Melanchthon, Andreas Bodenstein von Karlstadt, Johannes Oecolampadius, az imént említett Osiander, Sarcerius és Bullinger, továbbá Ulrich Zwingli (1484–1531), Joachimus Vadianus (1483–1551) és a „katolikusnak” maradó Erasmus vagy Reuchlin) művei iránt. Posset meg van győződve arról, hogy a bernbeureni pap magánemberként minden nehézség ellenére Luthert élete végéig „az evangéliumi igazság legőszintébb és legkiválóbb hírnöke”-ként (*der aufrichtigste und trefflichste Herold der evangelischen Wahrheit*) tisztelte.

A kötet záró részében (159–164. o.) Posset rövid összefoglalását olvashatjuk az előző fejezetekben megírt témáról. Luther „katolikus” barátai és szimpatizánsai Augsburgban és környékén ugyanis a korai reformáció komplex történeti kontextusának reális szereplői voltak. Személyük bemutatásával a szerzőnek sikerült Luthert is más megvilágításba helyezni: a humanista gyökerek felől közelítve a reformátor teológiai elképzelései is jobban érthetőkké váltak, mint pusztán teológiai nézőpontból. A könyvben részletesen bemutatott négy Luther-szimpatizánst elsősorban nem maga a karizmatikus személy, hanem Luther biblikus teológiája és ezzel együtt az „evangéliumi igazság” érdekelte. Közülük Luthert ugyanis személyesen csak Adelman ismerte, de szinte mindegyikük levelezési kapcsolatban állt a többiekkel, azaz igazi humanista hálózat résztvevői voltak. Posset kisonográfiaja kiváló példák felvonultatásával rámutatott, hogy a 16. század első harmadában ténylegesen léteztek olyan Luther-szimpatizánsok, akik különböző okok miatt nem váltak lutheránussá: az ágostonos Caspar Amman és a bencés Vitus Bild szellemi vonzalmuk ellenére sosem léptek ki saját szerzetesrendjükből, és a két világi pap, Adelman és Haslach is örökre hű maradt cölibátusi fogadalmához. Abban az időszakban éltek és tevékenykedtek ugyanis, amikor még meg sem fordult a fejükben, hogy formálisan szakítsanak az egyház-

zal. Akkor még nem sejtették, hogy a számtalan német fejedelemségben hamarosan tartós egyházszakadásra kerül sor, ami az 1530-as augsburgi hitvallással és az 1555-ös augsburgi vallásbékével végérvényesen be is következett. Mindannyian szorgalmasan olvasták Luther írásait – igaz, a legfontosabb három reformatori munka (*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, *De Captivitate Babylonica Ecclesiae Praeludium* és *Von der Freiheit eines Christenmenschen*) egyikük könyvtárában sem volt megtalálható, ami elgondolkodtató tény –, legalábbis azokat, amelyek az „evangéliumi igazság” kérdésével foglalkoztak. Az egyházat mint intézményt érintő Luther-írásokkal (pl. az imént megnevezett három írásművel) azonban nem tudtak vagy nem akartak azonosulni. Magukat egy olyan evangéliumi (*evangelisch*) mozgalom részeseinek tekintették, amely még bizonyosan nem volt „protestáns”. Ilyen értelemben saját intézményi kötődéseiket megtartva lehettek párhuzamosan Luther szimpatizánsai, barátai is.

A reformáció korai történetét tárgyaló tudományos munkák körében sok tekintetben újdonságnak számító kötetet a rövidítve használt szakirodalmi tételek feloldása, egy válogatott bibliográfia, valamint egy ábrajegyzék és egy személynévmutató teszi teljessé.

Franz Posset: *Unser Martin. Martin Luther aus der Sicht katholischer Sympathisanten* (A mi Mártonunk. Martin Luther a katolikus szimpatizánsok szemszögéből). Münster, Aschendorff Verlag, 2015. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte; Bd. 161), 177 o.

Verók Attila

Reformáció Magyarországon az oszmán-török hódoltság idején

Azt, hogy mennyire adósak vagyunk történelmünk nemzetközi megismertetésével, tanúsíthatja, hogy *Ács Pál* – irodalmi utalásokkal és lábjegyzetekkel gazdagon felszerelt – angol nyelvű könyvében az idegen nyelvű munkákra való hivatkozások aránya bizony erősen elmarad a magyar nyelvű munkákra történő utalásokétól. A kötet végén található bőséges, a félszáz lapot meghaladó irodalomjegyzékben persze számos – idehaza vagy külföldön megjelent – idegen nyelvű munka címét is megtalálhatjuk, egy részük azonban inkább olyan általánosabb témákhoz kapcsolódik, amelyek a részletek tárgyalásakor legfeljebb periférikusan kapnak helyet, így a lábjegyzetekben sem jutnak nagyobb súlyhoz. A szerzőnek, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete főmunkatársának problémája persze nem egyedi. Más – ha nem minden – idegen nyelven publikáló hazai kutató is találkozhatott vele. Egy-egy konferencia kötet számára készített referátumában a recenzió írójának is mindig problémát okozott, hogy vajon mivel tudná segíteni a külföldi olvasó esetleges alaposabb érdeklődését? Rendszerint arra a megállapításra jutott, hogy a jelen körülmények között nem sokkal, bizonyos témák esetében szinte semmivel.

Ezért is üdvözölhetjük most a szerző angol nyelvű könyvét, amely – Ács Pál korábban megjelent több tanulmányát kötetbe gyűjtve – a magyarországi reformáció néhány alapvető problémájára hívja fel az idegen-nyelvű olvasók figyelmét. A kötet persze mégsem a téma rendszeres összefoglalása, nem monográfia, mondanivalója néhány kiemelt probléma köré csoportosul. Négy nagy részből, és azokon belül 18 önálló fejezetből áll. Az első nagyobb rész (3 fejezet) az

erasmusi kihívások címet viseli, s benne szerző azokat a szálakat tárja fel, amelyeken keresztül a nagy németalföldi gondolkodó eredményei eljutottak hazánkba. A második (7 fejezet) a reformációt kulturális szemszögből vizsgálja, a harmadik (6 fejezet) tárgya az oszmán-törökökről alkotott kép (imázs) változása, a negyedik (2 fejezet) a katolikus megújulás XVII. század eleji szakaszának bemutatása.

Az erasmusi fejezetek egyik sarktétele, hogy a nyugat-európai közvélemény a középkori Magyarország bukását a törökkel szemben bűneik büntetésének tartotta. Melanchton szerint eleink bálványimádása vonzotta a hódítókat. A hazai protestantizmus katolicizmus elleni érvrendszerében pedig a szentek vádolása foglalt el helyet, akik nem védték meg az országot, nem teljesítették a katolikusok által elvárt közbenjárásukat. Erasmus magyarországi hívei mártíroknak tartották magukat. Jól illett ebbe a németalföldi tudósnak az ószövetségi Makkabeusok második könyvében megörökített vértanú-történet szereplői – a IV. Antiokhosz által meggyilkoltatott hét hitvalló fivér és édesanyjuk – iránt érzett rokonszenve (2 Makk. 7. 1–42.). Az Ószövetség zsidó mártírjaiból így lehettek náluk keresztény mártírok, kerülhettek át a katolikus legenda elemei a protestáns művekbe. A történet különös ironiája, hogy mivel a Makkabeusok két könyvének héber szövege nem maradt fenn – a fordítások a görög szöveg alapján készültek –, a protestáns Bibliában nem is szerepelnek. A külföldi olvasó az első rész fejezeteiből tájékozódhat arról, hogy – a politikai feldarabolás ellenére – kulturális téren mennyire egységes maradt a Kárpát medence lakossága. A hazai olvasó pedig abban a meggyőződésében erősödhet meg, hogy az Erasmus hatására, az ő fordítását, értelmezését ismerő fordítók (pl. Komjáti Benedek, akinek 1533-ban Krakkóban Pál apostol leveiből készített fordítása az első magyar nyelven megjelent nyomtatott munkát jelentette) milyen komoly szerepet játszottak a magyar nyelv fejlődésében. A fordítóknak elsősorban azt kellett igazolniuk, hogy a magyar nyelv alkalmas a Biblia emelkedett nyelvezetének átvételére, fennkölt szövegeinek kifejezésére.

Az anyanyelvi irodalom megjelenése és terjedése a második nagy rész egyik központi témája, de persze más, az írott munkákhoz kap-

csolódó részlet-témákkal együtt. Talán nem tűnik tudománytalannak, ha a recenszens ennek fejezeteit tartja a legérdekesebbeknek, legolvasmányosabbaknak. Lehetőséget adott erre az, hogy a magyar nyelv nemcsak a vallásos irodalomban terjedt, hanem a különféle műfajú világi munkákban is. A XVI. századi nyomtatott munkák bibliográfiájában 869 tétel magyar nyelvű munkát találhatunk, persze ezek – különösen a tudományban – még nem tudták helyettesíteni a latin nyelvű munkákat. A magyar nyelv alkalmasságával kapcsolatos agályok is tovább éltek, többek között Sylvester János érveit olvashatjuk. Ebben a részben kap helyet annak igazolása is, hogy a kálvini (református) irányzat mennyire ellenezte a világi szórakozásokat, ami például Bornemisza Péter *Elektra* drámájában is visszatükröződik. Egyébként, mivel a hazai reformáció vezető alakjai többnyire fokozatosan (a reformáció több ágazatát is megjárva) jutottak el végső egyházukhoz, az írott munkák vallásilag nem feltétlenül tükrözik az egyes protestáns vallások között idővel kialakult komoly, hitvitákat is kiváltó különbségeket. Külön fejezetet kap a paráznság értelmezése, amelynek – mai, szűkebb értelmén messze túl – a hitszegésre utaló általánosabb értelme is volt. És – *Népi kultúra* címen – igazán érdekes fejezetet olvashatunk a „Nem jobb a deákné vásznánál” – a protestáns munkákban a korban is ismert – mondás eredetéről és valószínű magyarázatáról. Mai, emancipációs világunk bizonyára nem díjazná feltételezett általánosabb, a lusta asszonyt figurázó asszonycsúfoló eredetét. Dévai Bíró Mátyás – „a magyar Luther” – heves vitáiból talán nem is annyira a *Patrona Hungariae* Mária tiszteletének bírálata ragadhatja meg leginkább figyelmünket, hanem a neves reformátornak az a véleménye, hogy nem érdemes a halottakért imádkozni, hiszen az élet – és isteni értékelése – a halállal befejeződött. A Sztárai Mihályról szóló fejezet azt magyarázza, hogy miért foglalkoztatta annyira őt a Tudor Mária által kivégeztetett Thomas Cranmer canterbury-i érsek mártíromsága. (A magyarázat végül egyszerű, saját keserű sorsát hasonlította hozzá, de a fejezet inkább arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy az európai protestantizmus terjedésének és akadályozásának hírei milyen gyorsan el tudtak jutni Magyarországra.) A Skaricza Máté költeményéről szóló fejezetnek

is van egy különös háttér-jelensége. Ráckeve templomát átvéve, a reformátusok megtartották az ószövetségi patriárcháról, Ábrahámról vett nevét. Egy, a korabeli hitvitákban eltérő módon értelmezett, a 2. zsoltár 7. versében található isteni kinyilatkoztatás („Fiam vagy Te...”) adja az apropóját a második rész utolsó fejezetének. Ezt a kinyilatkoztatást, amit mind a katolikusok, mind az evangélikusok és reformátusok az eljövendő Messiásra (Krisztusra) vonatkoztattak, az unitáriusok Dávid királyra értették.

A harmadik nagy rész címe kissé félrevezető. Nem az oszmánok magyarországi megítélésének kronológiai változásaival foglalkozik, hanem portrékat ad a török korból, általában olyan személyeket választva, akik szerepet játszottak a török-magyar politikai vagy kulturális kapcsolatokban. Az első a magyar történetírásban is számtalanszor felbukkanó, és erősen negatív színben feltüntetett Alvise Gritti. Ács Pál nehezményezi, hogy a magyar történészek kizárólag a magyarországi események ismeretében tárgyalják a Mohács utáni évek nagy befolyású kalandorát. Pedig az ambiciózus politikus a porta által is támogatott nagyszabású európai expanziós terveknek volt mozgatója és reménybeli haszonélvezője. Dél-Itália török hódítása nyomán a félsziget déli részén kialakítandó állam-képződményt uralhatta volna. Mivel azonban az oszmánok itáliai befolyását általában kitartó szövetségeseik, a franciák és a velenceiek sem támogatták, ebből a nagyszabású tervből végül semmi nem lett. A fejezet érdekessége a Szulejmán képeiről jól ismert hatalmas sisak (tk. korona) története. Velencében készült, a szultáni kincstár 144 ezer dukátot fizetett érte. Nem véletlenül emlékeztet a pápai tiarára, mivel Szulejmán ezzel kívánta kifejezni hatalmát, mint Európa keleti felének hódítója. A nagy tervek csúcspontja az 1532-i török hadjáratot, és Bécs sikeres ostromát követően Szulejmán diadalmas bevonulása lett volna a császárvárosba, de erre – mint tudjuk, részben a török Kőszegnél történt megtorpanása miatt – szerencsére nem került sor. Az impozáns fejék így kincstári tárgy maradt.

A harmadik részben bemutatott személyek között több befolyásos renegát életpályájával ismerkedhetünk meg. Őket általában gyermekkorukban rabolták el, térítették mohamedán hitre, és tudásuk (főleg

nyelvismeretük) valamint tehetségük révén emelkedhettek a Török Birodalom felelős tisztségviselőivé. Többnyire portai tolmácsként kezdtek, de tevékenységük már akkor is túlmutatott a nyelvi feladatokon, később a szultán követeiként komoly diplomáciai tevékenységet láttak el. A lengyel származású Ibrahim (születési nevén Joachim Strass) azzal került be a magyar történelembe, hogy Dudith András, a katolikus hitét feladó pécsi püspök az ő rokonát vette feleségül. (A fejezet címe Dudith András oszmán sógora – bár a sógorság itt távolabbi rokonságot is jelenthetett.) Az osztrák származású Mahmud (eredeti nevén Sebald von Pribrach) és a nagybányai születésű Murad (Somlyai Balázs) feltételezhetően a mohácsi csatában, vagy az azt követő oszmán hadjáratban estek fogságba. Nevüket nemcsak eredményes diplomáciai tevékenységükkel írták be a történelembe, hanem az előző török nyelven írt magyar történeti munkájával, az utóbbi magyar nyelvű verseivel. Előző bécsi látogatásával magyarázhatóak a Bécsben őrzött Képes Krónika lapjaira arab írásjelekkel, de magyar nyelven bekerült lapszéli megjegyzések. A magyar történelem számára kevésbé dicső a szolnoki bégségig jutó Şehsuvar tevékenysége, hiszen ő – renegát volta ellenére (eredeti neve nem ismert) – a magyarok ádáz ellenségeként pusztította országunkat és népünket. A róla szóló fejezet szerint kegyetlenségével a portától magasabb pozíciót (budai vagy temesvári pasaságot) remélt, de azt nem nyerte el. A török ugyanis nem szívesen nevezett ki renegátot származási helye vezető állásaiba. Sok kegyetlenkedéssel tarkított pályáját végül egy katonai veresége törte meg.

Egy újabb fejezet kérdéssel kezdődik. Vajon miért nem figyeltek fel, és miért nem méltatták a XVI–XVII. század magyarországi tudósai a német humanista tudósnak, az oszmán viszonyok kiváló ismerőjének, Johannes Löwenklaunak XVI. század végi, a Török Birodalom történetét feldolgozó munkáját. (Megjelent 1588-ban.) Ez a munka a muszlimokat békés oldalukról mutatja be, akik nem kívánnak ádáz harcokat egymás ellen, mint az európai keresztények. „Ezek a barbárok olyan értelemmel rendelkeznek, amely egyáltalán nem barbár. Bölcsességük a szokásokból és jó emlékezetükből származik” – olvashatjuk Löwenklau véleményét. Bár a könyvet Magyarországon

hamar megismerték, szemlélete a XVI/XVII. század fordulójának hosszú (15 évesnek nevezett) háborújának pusztításai között aligha lehetett vonzó. A harmadik rész utolsó fejezete a tragikus sorsú Kakas István, Rudolf császár- király erdélyi származású diplomatájának életét és diplomáciai küldetését dolgozza fel. A történet ugyancsak a 15 éves háború idején játszódik, amikor a bécsi udvar Perzsiában keresett szövetségest a törökök ellen. Kakas István azonban már az oda vezető úton meghalt. A követség nélküle folytatódott, de iratait titkára Georg Tectander épségben hazahozta, és jelentésében – szerzőjének érdemeit el nem hallgatva – fel is használta. A zsitvatoroki béke (1606) nyomán azután ez a szövetségkeresés elveszítette aktualitását, pedig I. Abbasz perzsa uralkodó a következő években jelentős győzelmeket aratott az oszmánok felett, s jelentős területeket tudott tőlük elfoglalni. A szerzőben felmerül a történészek által nem kedvelt, „mi lett volna ha” történelmietlen kérdés: vajon előrébb hozta volna-e ez a szövetség és a háború folytatása Magyarország csak közel egy évszázaddal később bekövetkezett felszabadulását?

A katolikus megújulás rész mindössze két fejezetből áll. Az egyik a sejtelmes *Oszmánok hódítója a Kunstkabinetben* (művészeti gyűjteményben) címet viseli, alcímében utalással Esterházy Pál herceg *Egy csudálatos ének* című versére. A cím magyarázatát abban találhatjuk, hogy a nádorrá emelkedett főúrnak mind fiatalkori költeményében, mind későbbi gazdag műgyűjteményében gyakoriak voltak az olyan alkotások, amelyek a pogányok legyőzését bemutató, a korban kedvelt allegorikus tartalomra utalnak. Az utolsó fejezet (Történelmi szkepticizmus és kegyesség) megértése is csak az alcímben (A protestáns történelmi eszmék revideálása a magyar jezsuita Pázmány Péter prédikációiban) rejlő kiegészítéssel válik világossá. A kiindulópont a protestánsok korabeli apokaliptikus (világvége váró) szemlélete, amely a pápában az Antikrisztus szellemi, az oszmánokban pedig fizikai megjelenését kívánta láttatni. A magyarországi protestánsok természetesen a katolikusokat vádolták az ország romlásáért, amit a zsidó Jeruzsálem (és a templom) pusztításával állítottak párhuzamba. A fejezetben újra felbukkan Melancton vádjá a magyarok bálványimádásáról. Pázmány tulajdonképpen

ugyanazokat a történelmi eseményeket használta fel a protestáns nézetek cáfolatára, csak éppen fordított előjellel. Tagadta, hogy Isten az egész történelem menetét előre meghatározta volna, s állította, hogy az ember szabad akaratával befolyásolhatja sorsát. Sajátos fintora a helyzetnek, hogy a munkáit többnyire magyarul író Pázmány *Isteni igazságra vezető kalauz*-át éppen a magyarországi protestánsok fordították le latinra, hogy a tudós wittenbergi teológus, Friedrich Balduin professzor segítségét kérjék a válasz megfogalmazására. Egyébként ebben a fejezetben a kötet (vagy fordítója) alapos félreértésére bukkanhatunk, miszerint Pázmány „Magyarország választott bíborosa” (elected cardinal of Hungary) volt, egy másik mondatban pedig „Esztergom bíborosaként” szerepel (cardinal of Esztergom). A bíborosi méltóságot – amely elvileg független a katolikus egyház hierarchiájától, nincs is egyházi pozícióhoz kötve, bár többnyire valóban magas beosztású egyháziak kaphatják – a pápa adományozza, az tehát nem választott tisztség. Pázmány 1616-ban lett esztergomi érsek, s VII. Orbán pápa 1629-ben emelte bíborossá. Ezzel tulajdonképpen arra kapott jogot, hogy segítse a pápa munkáját, s részt vegyen a pápaválasztó gyűlésen.

Ács Pál munkája a szerző komoly történeti kutatásait bizonyítja. Eredményeit a szövegben sűrűn elhelyezett lábjegyzetekkel támasztja alá. Számuk bizonyára meghaladja az ezret, így érhető, hogy számuk az egyes fejezetek között nem folyamatos. A kötet végén 55 lapnyi irodalomjegyzéket találunk. Mind a lábjegyzetek, mind az irodalomjegyzék tanúsíthatják, hogy Ács Pál ismeri, és használja a legfrissebb szakirodalmi munkákat, állást foglal vitáikban, esetenként cáfolva egy-egy meggyökeresedett, de nem feltétlenül helytálló véleményt. A szakmunkák szerzői között örömmel fedezhetjük fel a korszak művelődéstörténete debreceni kutatóinak nevét, *Bitskey Istvánét* és *Imre Mihályét* (valamint a Debrecenben sajnos csak rövid ideig oktató *Barta Gáborét*). Néhány fejezetet képek is kiegészítenek, bár csak fekete-fehérben, és sajnos nem a legjobb minőségben. Ugyan a kötetet igényes papírra nyomtatták, de nem műnyomó fajtájúra. Persze az olvasót így is eligazíthatja abban, hogy hogyan is nézett ki a tragikus sorsú Kakas István, vagy milyen műalkotásokat

lehet találni Esterházy Pál kismartoni és fraknói gyűjteményeiben.

Ács Pál munkájával a Vandenhoeck and Ruprecht kiadó a Refo500 sorozatban másodszor vállalkozott a magyarországi reformáció történetéhez kapcsolódó kötet kiadására. Mint a recenzió elején is jeleztük, ez a könyv nem monográfia. Részlet-problémákkal és megoldásukkal ismerteti meg az olvasót, amelyek a reformáció fő sodra mellett perifériára szorultak, de az egész folyamat megértését jól elősegíthetik, ahhoz esetleg akár nélkülözhetetlennek is ítélnék őket. Ha persze a hazai viszonyokban tájékoztatlanabb külföldi olvasók hiányolnák belőle a magyarországi reformáció alapját alkotó átfogóbb ismereteket, akkor őket Péter Katalinnak a kiadónál 2018-ban megjelent reformáció-történeti kötete (*Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*, Refo500 Vol. 45.), segítheti, amelyet egyébként a kiadó korábbi kiadványaira utaló felsorolás is megnevez. Magyar szerző munkájáról lévén szó, a helységnevek magyarul szerepelnek, de a kötet külföldi olvasói is segítséget kapnak azzal, hogy zárójelben a történelmi Magyarországhoz tartozó, de azóta más országokba került helységek nevét mai elnevezésük szerint is megtalálják.

Szabad legyen persze befejezésül a recenzensnek egy szubjektív megjegyzést tennie. Kétségtelen, hogy a hódoltság és az oszmán uralom értékelése a magyar történetírásban sok vitát váltott ki, és vált ki ma is. A szerző a kötet előszavában előlegezi, hogy főleg kulturális és irodalomtörténeti szempontból kívánja vizsgálni a korszakot, és ennek során a kor békésebb, az együttélés nyugalmasabb jelenségeire kalauzolja az olvasót. A kor átlagembere mindennapi életében azonban ebből csak keveset érzékelhetett. A szkeptikus, a hódoltság háborúit, a békés években is gyakori kegyetlenségét, az akkor sem csituló rabszedéseket ismerve azonban ez az ábrázolás akár kissé egyoldalúnak is tűnhet, a nyugat-európai olvasót pedig abban a meggyőződésében erősítheti, hogy ez a hódítás nem is volt annyira elviselhetetlen. Mint ahogyan a szerző egy kitételében a majd a XVII/XIX. század tudományában és művészetében megjelenő „jó török” joviális, ártalmatlan figurájára is utal (14. lap). Ő Voltaire-t és Les-

sínget említi, a recenszensnek Ozmin jut eszébe Mozart operájából. A XVI/XVII. századi ismereteinket azonban nem szabad, hogy ez befolyásolja, és remélhetőleg az olvasónál sem teszi meg. – Óvatos – talán ugyancsak egyoldalú – kritikai megjegyzésem természetesen a kötet kétségtelen tudományos eredményeit nem befolyásolhatja.

Ács Pál kötetének megjelentetésével a Vandenhoeck and Ruprecht kiadó mindenképpen jelentősen hozzájárult a magyarországi reformációról való ismereteink bővüléséhez, ugyanakkor segíthet a magyarországi szakirodalom idegen nyelvű munkákat nélkülöző hiányosságának enyhítésében is. Remélhetőleg a kiadványának a következő években számos olyan olvasója lesz, akit eddig a nyelvi korlátok akadályoztak a téma vizsgálatában.

Pál Ács: *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest* (Reformáció Magyarországon az oszmán-török hódoltság idején) *Refo500 Academic Studies* Volume 52. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2019. 333 o.

Ifj. Barta János

A Csatorna – Anglia, Franciaország és a tengeri határ létrejötte a XVIII. században

A természet olyan földrajzi alakzatban helyezte el Angliát és Franciaországot, amely szükségszerűen örökös versengést váltott ki közöttük. *J. R. Seeley* történész (1884) egyenesen egy második százéves háborúnak tekintette az 1688–1815 között zajló gigantikus rivalizálást a két fél között. Igaz, közben voltak békés időszakok, és háborúk idején is éltek a cserekapcsolatok. A Csatorna mint fizikai határ idők folyamán rögzítette a különbségeket Anglia-Britannia és Franciaország, illetve a kontinens között. *Renaud Morieux*, kötetünk szerzője, a Cambridge-i Egyetem oktatója, a Jesus College tagja úgy véli, hogy ezt a határt nem egyedül a természet teremtette meg, hanem a XVII–XVIII. század fordulóján lezajlott történelmi folyamatok. A Csatorna határ, egyszerűsített érintkezési zóna a két ország között.

A whig történészek, *E. A. Freeman*, *John Seeley*, *G. M. Trevelyan* Anglia felsőbbrendűségét hangoztatták Franciaországgal szemben. Freeman szerint az angolok nacionalizmusa és földrajzi determinációja összefonódott. Szigetlakó mivoltuk következtében lettek tengerjáró nemzet. Seeley megállapította, hogy Angliát földrajzi helyzete segítette a birodalomépítésben, és védte a kontinens zavargásaitól. Calais 1558. évi elvesztése után többé már nem tartozott Európához. Trevelyan úgy látta, hogy az angol nemzettudat angolszász gyökerekből és a szigetlakók sajátos jellemvonásaiból a százéves háború után alakult ki. Ebben a „szigeti patriotizmus”-ban döntő szerepe volt a franciákkal szemben érzett gyűlöletnek, amely „a nemzet minden rétegét egyesítette” (8). A két ország földrajzi képe maga is eltérő politikai utat jelölt ki számukra: Franciaországot szögletes nagy vidéki tömbje a feudalizmus, az erős monarchia és az agresszív külpolitika

irányába vezette; Angliát keskeny körvonalai, szaggatott partjai a tengerek és a kereskedelem felé fordították.

A Csatorna két partjának szimmetriájára *Jules Michelet* is felhívta a figyelmet (1798–1874): a két nemzet arccal egymás felé helyezkedik el, mintha versengésre hívnák egymást. Michelet Angliát – a germánok és a kelták tökéletlen keveredése következtében – a szomszédaira veszélyes szörnyetegnek látta. Franciaország ezzel szemben tökéletes élő organizmus, a régiók harmonikusan illeszkednek a nemzet területébe. Michelet sztereotípiái hatással voltak *Elisée Reclus* (1881) és *Paul Vidal* (1908) földrajztudósokra. *Fernand Braudel* a Csatornát az összeköttetés és az elválasztás szimbólumának tartotta.

Morieux nem látja nagyon jelentősnek az angol–francia rivalizálást, de szükséges rámutatni, hogy a „nemzeti identitás” történetében az 1990-es években a társadalmi különbségek helyét a „mi és mások” kettőssége vette át, és a nemzeti gondolkodás helyébe a transznacionális szemlélet lépett. A történetírás a centrum–periféria ellentét helyett a szomszédos társadalmak kapcsolatait vizsgálja. A történészek ma, maga Morieux is, az eszmék, áruk, személyek határokon átlépő mozgásával foglalkoznak.

A franciák a tengeri határok rögzítésére csak a XVIII. század végén törekedtek. A britek szemében maga a természet a francia partokon jelölte ki a határokat. Érdekes, hogy a Csatorna két oldalán lakó emberekben sokkal több a közös vonás, mint köztük és a szárazföld belsejében élő saját honfitársaik között.

A határ kijelölése

Sztrabon, *Tacitus* és *Jean Bodin* úgy vélték, Anglia egykor összefüggött a kontinenssel. A XVI. századi felfedezések bizonyították, hogy a bibliai özönvíz nem volt egyetemes jelenség, és az indiánok nem származhattak Nóétól. A brit szigeteket több hullámban kívülről jövő emberek népesítették be. A humanisták szerint a franciák és az angolok ősei az azonos etnikai csoporthoz tartozó bretonok és gallok voltak. *Richard Verstegan* (c.1550–1640) geomorfológiai adatokkal igazolta, hogy egykor Anglia félsziget volt, mert a két part törésvonala pontosan megfelel egymásnak, és az anyaga is mészkő, kovakő

mindkét oldalon. A tengerfenék hegyláncainak folytatódása, és az ólom-lelőhelyek Cornwallnál és szemben Alsó-Normandiában szintén a Csatorna fizikai egységét mutatja. Emberek és farkasok közlekedhettek a mészkő hídon. A Canterbury közelében talált fogakat és csontokat korábban a bibliai góliátok, titánok csontjainak vélték, később mamutok, római elefántok maradványainak gondolták. Létezett tehát szárazföldi átjáró. Ma kétféle magyarázat van a Csatorna keletkezésére: a mészkő hidat erózió pusztította el, vagy a töredezett partvonalat tektonikai erő alakította ki, mégpedig 12–10 ezer évvel ezelőtt, az utolsó jégkorszak végén, a gleccserek olvadásakor. A partokat az ár-apály, a viharok és a tengeri áramlatok ma is formálják. Jersey szigetét és Mont Saint-Michelt 709-ben tette szigetté egy erős áramlat. A szigetek között az emberek széles deszkapalánkokon még a XIII. században is tudtak közlekedni.

A XVIII. században *Bertrand Barère*, a Konvent tagja élesen támadta a gyűlöletes angolokat, akiket a természet azért helyezett egy szigetre, hogy elkülönítse őket (1794. júl.). *Edmund Burke* (1729–1797) arra hívta fel a figyelmet, hogy a Csatorna felől elfoglalhatják Angliát, és hogy a tenger nem állítja meg a francia forradalmi ideológia terjedését. A francia invázió fenyegetése különösen komollyá vált, amikor Napóleon seregei Boulogne-nál álltak. A karikatúrákon a Csatorna két partjáról Napóleon és John Bull sértegeti egymást. *John Carr* 1802-ben rámutatott, hogy a fizikai szakadéknál mélyebb az a mesterséges szakadás, amit a történelem, a versengés és a háborúk hoztak létre. A Csatorna kétféle elnevezése (La Manche, The English Channel) is az ellentétet fejezi ki. A XVI. században a dinasztikus szuverenitás gondolata átadta a helyét a területi koncepciónak. A XVIII. század eleji térképeken már vannak szárazföldi határok. A tengeri határok kijelölésére csak a század végén gondoltak.

A középkorban a Csatornát a nagy óceán részének tekintették, később „Mare Britannicum”, „Mare Gallicum” néven írtak róla. Az első modern atlaszt, a *Theatrum Orbis Terrarum*ot a holland *Abraham Ortelius* adta ki 1570-ben. Ennek számos francia kiadása született. Az 1590-es évektől különül el a „La Manche” és „The English Channel” elnevezés, ami már a hatalom megosztását érzékelteti a

Csatorna fölött. Morieux összesen 401 térképet dolgozott fel. Colbert idején a térképkészítés állami vállalkozás lett. A Csatorna nem mély, Dovernél a Notre Dame tornyai kilátszanának a vízből. Egy erősebb földmozgás akár újra összekapcsolhatná a szigetet a kontinenssel. Ezért gondoltak alagút ásására már a XIX. században. Az 1700-as években összekapcsolták a greenwich-i és párizsi obszervatóriumok kutatásait. Megállapították a két obszervatórium pontos szélességi adatait, és egységesítették a francia és angol hossz mértékeket. *De Breteuil* és a Párizsi Obszervatórium, illetve *William Roy* és a Royal Society vezette a munkálatokat. A programnak geológiai eredményén túl az volt a jelentősége, hogy 1702 és 1787 között létrejött az első nemzetközi tudományos együttműködés.

Az első tengeri atlasz a Neptune François (1693), az első kalauz, a Le Petit Flambeau de la Mer (1683, 1820) volt. Ez utóbbi szöveges és rajzos leírást adott a tenger felől nézve a partokról és a partok irányából a tengerről. A révkalauz a dűnék, tornyok, világítótornyok és a mérőőn segítettek. A térképeket a parti hajósok nem használták, mert nem tudtak olvasni. 1814–15-ben hajós iskolákat hoztak létre. A nyíltvízi hajósok már tanultak térképolvasást és elméleti tudnivalókat. Az 1807-ben kiadott Carte réduite de la mer du Nord elkészítésében a vízmérnökök mellett a révkalauzok is részt vettek. A Csatorna tulajdonképpen mediterráneum, egy félig-meddig zárt tenger, összeköttetésben az Atlanti óceánnal, illetve az Északi és a Balti tengerrel. Nincs sem francia, sem angol jellegzetessége, valódi oikoumené, halászati zóna és átjáró. Európa, Amerika, Ázsia hajósai osztoznak rajta.

A katonai határ

A „frontier” a Csatornán a XVIII. század elején alakult ki. Mivel Normandia a XV. század első felében még Angliához tartozott, Calais pedig 1558-ig az övék volt, az angolok igényt tartottak mindkettőre és a Csatornára is. (Calais 1347-es ostromát, és a calais-i polgárok történetét *Jean Froissart* krónikája, és *Rodin* világhírű szobra örököltte meg.) A francia védelmi rendszer építését XIV. Lajos idején Vauuban marsall kezdte el Cherbourg kikötőjével. A hétéves háborúban

az angol-francia hadászati határ áttolódott a gyarmatokra. A kereskedelmi kikötők Brest, Lorient és Rochefort lettek, az angol parton pedig Plymouth-nál épült nagy kikötő. A súlyos hadihajók nem tudtak mozogni a szűk Csatornában, ezért ott csak Cherbourg-ig, illetve Le Havre-ig folytak harcok.

A franciák a területüket erődítményekkel, az angolok flottával védték. Az 1779-es portsmouth-i francia–spanyol–amerikai tengeri támadás után, majd 1803-1805-ben Napóleon inváziójától való félelmükben a britek is erődítményeket emeltek. Összesen 168 kerek torony védte a Brit Szigeteket. A külső támadásokkal és a belső lázadásokkal szemben a milícia lépett fel, de az angol parti lakosság is katonai szolgálattal tartozott. Az ő feladatuk volt a csempészek üldözése. A francia forradalom hatására tömegesen jelentkeztek önkéntesnek a férfiak: 1794-ben 300 ezren, 1804-ben 400 ezren. Pitt szerint nem spontán népi lelkesedés vezette őket, hanem a félelem. 1803-tól őket is elküldhették távoli országrészekbe. A francia partokat eleinte a helyi lakosok védték: csengővel jelezték, ha idegen hajót láttak. 1681-ben Colbert a távoli községek lakóit is beosztatta a garde-cote-ba. Szigorúan gyakorlatoztatták őket. A francia parti lakosok lázadoztak a hadi terhek igazságtalan elosztása miatt. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1793-ban általánossá tette a sorozást.

A Csatornán állandóak voltak a területi konfliktusok. Az 1494-es tordesillas-i egyezmény óta komoly jogi viták voltak a nagy európai hatalmak között. A tengeri szuverenitás kérdésében a két végletet a holland *Hugo Grotius* (1583–1645) és az angol *John Selden* (1584–1654) képviselte. A hatalmas tenger nem lehet egyetlen királyság tulajdona – írta Grotius *Mare liberum* című művében 1609-ben. John Selden *Mare clausum* című munkájában leszögezte: az egész tenger „Anglia királyának a tulajdona”, és az angol admirálisok ítélkezési joga kiterjed Aquitania, Normandia és Picardia partjaira (1635., 153). Az angolok megkövetelték az idegen hajóktól, hogy a brit tengereken tisztelegjenek az angol zászló előtt. 1652-ben és 1672-ben a miatt tört ki az első, illetve a harmadik angol–holland háború, hogy a hollandok nem voltak hajlandók tisztelegni. Igaz, nem lehetett tudni, hol van a „brit tengerek” határa. A francia monarchia szintén megkö-

vetelte hajóinak a tisztelegést. A Ryswicki és az Utrechti Egyezmények (1697, 1713) a Csatornát brit tengernek nevezték. XIV. Lajos „nem szenvedhetette” ezt az elnevezést (162). Az 1746-os admirális törvény végre ágyúlövésnyi távolságra, azaz a parttól három tengeri mérföldre jelölte ki a demarkációs vonalat. Ez bekerült a nemzetközi jog szabályai közé, és a XVIII. században már ritkák voltak a nézeteltérések. Britannia azonban soha nem mondott le a Csatornáról, az mindenkor brit maradt.

A két ország között gazdasági ütközések is voltak. A vámsáv kijelölése az állami szuverenitásnak is határt szabott. A szerző számos angol vámszabályt ismertet (168–169.o.), de nem alakult ki pontos vámhatár. A francia brandyt továbbra is becsempészték Angliába. Az eladósodott brit kormány számára egyébként is fontos volt a csempészet. 1793-ban hallgatólagosan megegyezett a két állam: az angolok területe a szemben lévő partokig tart, a franciák határa pedig a saját partjaikon húzódik. A csempész csónakokat mindkét fél elkobozta. A Csatorna immár politikai és gazdasági határ lett, s mivel ez választotta el a két népet egymástól, itt alakult ki a politikai és nemzeti határ. Napóleon egész Európában megtiltotta a brit behozatalt. *Couquebert de Montbret* felvetette, hogy mivel Franciaország Európa nagy részét elfoglalta, közös gazdasággá kellene azt szervezni, belső vámhatárok nélkül.

Állandó küzdelem folyt a természeti erőforrásokért. A tengerpartok az államéi voltak: ott nem lehetett magántulajdon, nem volt szabad építeni, elvinni a hajóroncsokat. A halászoknak, manufaktúráknak fontos volt a tengeri hínár, amelyet takarmánynak, trágyának használtak, vagy szódahamut készítettek belőle az üveg- és szappangyártáshoz. A Francia Monarchia 1731-ben korlátozta a hínárgyűjtést, 1772-ben újra engedélyezte. Harc folyt a hajóroncsokért is.

A halászok jelentős jövedelme származott a vándorló hering- és makréla-fogásokból. Ezek a halrajok nyáron indultak el az Északi tenger felől, és télen érkeztek meg Alsó-Normandiába. Calais-ból, Boulogne-ból és Dunkerque-ből angol és francia csónakok százai indultak ilyenkor Anglia déli és keleti partjaira halászni. A veszedések 80 százaléka a Csatorna angol oldalán tört ki (táblázat a

francia és angol halászati jogsértésekről 1718–1802-ből, 196–200. old.). A brit hatóságok a sajátjuknak tekintették az egész Csatornát, a franciák viszont az ősi gyakorlat alapján mindenütt akartak halászni. 1839-ben három mérföldnyi parti sávot jelöltek ki halászati határnak. Ez az állami szuverenitás és a gazdasági tevékenység határát is jelentette. A Csatorna törvényes határzónáit a XIX. század elején kezdték megrajzolni.

A két part halászhajói többnyire együttműködtek, a helyi városi vezetők megegyeztek egymással. Ezzel a Csatornán átívelő diplomácia beavatkozott a nemzetközi politikába. A halászati egyezmények története 1403-ban kezdődött. 1707-ben Franciaország és az Egyesült Tartományok, 1708-ban a franciák és az angolok állapodtak meg a halászatról. Cél volt a halászok kémkedésének megakadályozása is. Az angol és francia kalózok azonban ezután is fosztogatták egymás hajóit, és a csempészet is folytatódott. A francia Maurepas miniszter kivizsgáltatta a panaszokat, az angoloknál a kormányhoz jutottak el a feljelentések, és az újságok, karikatúrák hírt adtak róluk. A szigorú ellenőrzések ellenére soha nem szűnt meg a két part lakossága között a kapcsolat. A partok lakóiban ekkor kezdett ébredni a nemzeti érzés. Morieux úgy látja, ebben a korban nincs értelme nemzeti identitásról beszélni. A halászok hol a helyiekkel, hol az idegenekkel azonosultak. Hazafiak és világpolgárok voltak.

Sok gondot okozott az osztrigahalászat. A tenger fenekén élő osztriga a parti népeké vajon, vagy szabadon lehet halászni? Ezen két angol város és breton és normandiai osztrigahalászok is összekülönböztek. A csempészek ellen a XVII. század végén mindkét állam protekcionista intézkedéseket vezetett be: számos cikk kivitelét megtiltották, és vámokat emeltek. A védett cikkek a franciáknál a tea, kávé, bor, alkohol és textilnemű, az angoloknál a gyapjú, dohány és a fémpénz voltak. A csempészetnek gazdasági, jogi jelentősége mellett voltak romantikus, mítikus figurái, mint Lous Mandrin vagy a Hawkhurst banda. A csempészet Devon, Cornwall, Normandia, Bretagne a Csatorna-beli szigetek vonalán; illetve a Doveri szorosban, Kent, Sussex megyékben és Dunkerque-ben folyt.

A Csatorna-szigetek semlegességét IV. Sixtus 1483-ban pápai bullában erősítette meg. III. Vilmos 1689-ben megtiltotta, hogy a szigetlakók a franciákkal kereskedjenek. A lakosság kevert volt, nagy számban éltek ott menekült hugenották. A csempészek kém-szolgálatát gyakran igénybe vette az angol állam. A szigetek, Jersey, Guernsey ragaszkodtak adózási kiváltságaikhoz. Nem akartak vámhivatalokat a szigetekeken. A csempészetnek és a vámkedvezménynek az angol törvények 1807-ben vetettek véget a szigetekeken.

XIV. Lajos Dunkerque-et szabad kikötővé tette, a kereskedők mentesültek a súlyosabb adók alól. A várost a kalózok és a csempészek virágoztatták fel. A Dunkerque-en áthaladó holland, francia, angol és gyarmati árucikkek irányítása komoly tervezést igényelt. A város védelmébe vette az angol vámosok elől menekülő csempészeket, mert angol pénzt hoztak a francia gazdaságnak. A gazdasági érdek fontosabb volt a nemzeti érzelmeknél. A csempészek nevét, történetét nem ismerjük, tekintve, hogy titokban dolgoztak. Kapzsinak, hazafiatlannak tartották őket, valójában a gazdasági szükség hajtotta őket.

Franciaországban 1791-ben lett állami feladat a vámolás, Angliában ez 1671 óta az állam kezében volt. A vámosok a hajókban, és a vámházban is ellenőrizték a csomagokat. A beszedett vámról számlát adtak. Az elkobzott árurol a vámos döntött. Ha az utas igazolta az áru eredetét, visszakapta azt. Per esetén a londoni vámtestület határozott. Ha a vámos hibázott, bírságot fizetett, ha igaza volt, az áru harmada az övé, a többi az államé lett. A franciáknál hasonló volt az eljárás. A brit vámlevéltárak tömegesen őriznek leveleket, jelentéseket kapitányoktól, kereskedőktől, vámosoktól. 1791-ben a londoni vámtestület 10 400 levelet, kérvényt kapott. Morieux e dokumentumokból is dolgozott.

A vámhivatalokban az utazók azzal védekeztek: nem ismerik a törvényt, nem tudnak angolul, nem tudtak a csomagjaikban lévő cikkekről; a vámosok ostobák, durvák; a csalást hazafiságból a franciák ellen követték el. Szerzőnk számos példát említ e hazudozásokra. Az utazók egyszer angolnak mondták magukat, máskor franciának; ugyanaz az ember lehetett kalóz, csempész, halász, akár kém is, érdeke szerint. Maguk az államok is hozzájárultak ehhez a zavarhoz.

Átkelés a Csatornán

Calais és Dover között már a XVII. században rendszeresen közlekedtek postahajók. Eredetileg levelet szállítottak, az állam szolgáltatásban álltak, később már utasokat és csomagokat is vittek. Az első brit-francia postaegyezményt 1664-ben kötötték. 1698-tól Londonból és Párizsból hetenként kétszer indult postakocsi Doverbe és Calais-ba, később sűrítették a járatokat. Háború idején a küldemények az Egyesült Tartományokon át jutottak célba. Az út személyenként 3 livres-be került. Az átkelés az időjárástól függően háromtól néhány óráig tartott. Az amiens-i béke (1802) után postai és személyszállítási egyezményt kötött Nagy-Britannia és Franciaország, de Napóleon megtiltotta, hogy a doveri hajók belépjenek Calais kikötőjébe.

Morieux részletesen leírja az igen jelentős dél-londoni Minet család tevékenységét. Menekült francia hugenották voltak. Felvirágoztatták a környéket az építkezéseikkel. Jól menő kereskedőházat vezettek, levelek, utasok és lovak szállításával foglalkoztak, hadifogoly-cseréket intéztek, áruraktárakat építettek. Egyikük rávette az amerikai hajókat, hogy Doveren keresztül szállítsanak az Egyesült Tartományoknak és Hamburgnak. William tulajdonosa volt a Londoni Banknak, gabonát vitt ki, brandyt hozott be a Csatornán.

A brit határőrizeti rendszer

A parlament 1793-ban törvényt hozott az idegenek be- és kiléptetéséről, szabályozta a letartóztatást és kiűzetést (Alien Act). Egy másik törvény a forradalmi eszmék hirdetését minősítette felségárulásnak (Traitorous Correspondence Act). A hivatalnokok jelentettek az utazókról a hatóságnak. Az árumozgás tekintetében hasonlóan intézkedtek. A törvény értelmezése az alkalmazón múlt. Az idegenek adatait a belépéskor felvették, ezután kaphattak útlevelet, ezzel jelentkezniük kellett új lakóhelyük magisztrátusa előtt. Elutazáskor ugyanezt kellett végigjárniuk. Később a brit alattvalók is igazolványt kaptak.

A francia határőrizeti rendszer

1794-ben kitiltották a nemeseket és az idegeneket Párizsból és a határvárosokból. A francia állam az államhatárookra összpontosította az

adminisztrációt, annak jeleként, hogy kialakulóban a területi nemzetállam. A francia rendszer 1795-től hasonlít az angol Alien Actre: a belépő idegenek útlevelét elküldték a Comité de Sureté Générale-hoz, majd a Police Générale-hoz ellenőrzésre. 1792-ben és 1797-ben útlevél-törvényt bocsátottak ki. Nagy gond volt a személyek azonosítása. A beutazó azt mondta magáról, amit akart, és sokan partra szálltak az első ellenőrző pont előtt.

Az amiens-i béke éveiben (1802–1803) igen nagy számban keltek át mindkét oldalról a Csatorna túlsó partjára. Ezért mindkét kormány korlátozta a beutazást. Az útlevél nem biztosított szabad mozgást, csak szabad távozást. Egy becslés adat szerint 1802-ben 10–12 ezer angol tartózkodhatott Párizsban. 1802-től minden brit alattvaló útlevelet kapott, ha kért. Az utazók nagy része iparos és kereskedő volt, utánuk a földbirtokos elit tagjai, majd a szolgák utaztak nagyobb számban. A háború tíz éve után különösen megnőtt az árucikkek forgalma a két ország között. A merkantilista rendszerekben szükség volt mind az „élő, mind a „holt eszközök”-re (Adam Smith kifejezése), ezért tiltották a kézművesek, manufaktúra-munkások kiutazását, és a gépek kivitelét, de szívesen befogadták őket. A gyakorlatban Britannia minden franciát letartóztatott a tengeren, Franciaország minden britet ellenségnek tekintett a kontinensen - kivéve, ha iparos volt és volt tőkéje.

Következtetések

A tengeri térségek történelmét a nemzetállamok történelme alakította. A Nagy-Britannia és Franciaország ellenségeskedéséről szóló sztereotípiával szemben szerzőnk inkább a Csatorna közvetítő szerepét hangsúlyozza. A Csatornát a XVII. század végétől tekintették nemzetközi határnak. A határ a francia partokon rögzült, ez megfelelt a brit szuverenitás-igénynek. A Csatorna népe mindig igyekezett kijátszani a határőrizetet. Azért tehette ezt meg, mert a tengeri határokat még nem rajzolták meg, a törvényeket ki-ki saját értelmezése szerint alkalmazta, és nem tudták azonosítani a személyeket. Végül 1659-ben a pireneusi békében, és 1713-ban az utrechti békében szilárdan kijelölték az északi francia határt.

François Quesnays szerint a kereskedő idegen a hazájában, egyaránt kereskedik honfitársaival és az idegenekkel. *Adam Smith* is úgy látta, a kereskedő gyökértelen. Valóban, a dél-angliai és a flandriai, brabanti városokban üzletelő kereskedők több város polgárának mondták magukat. Ezért nincs értelme egy több városhoz, tartományhoz kötődő gazdasági szereplőnek a nemzeti hovatartozását firtatni. A transznacionális kereskedelmi hálózat időnként átszerveződött, mert menekült az adózástól, tiltásoktól. A brit főállamügyész előírta, hogy az elkobzott hajóknál vegyék figyelembe a kereskedő nemzetiségét és a hajó távolságát a brit partoktól. Ez a nemzethez és a területhez kötődő állami szuverenitás új koncepciójának megerősödését jelentette. Az állam tiltotta ugyan a Csatornán a törvénytelen kereskedést, de haszna volt belőle: tisztviselők, vámósok, sőt egész szubrégiónk éltek a csempészetből a partok mentén. Ők tulajdonképpen – az állam áldásával – átlépték a gazdasági határt.

A csatornabeli országhatárt nem rögzítették. A *mare liberum* és a *mare clausum* vita sokfelé fellángolt a világon, például Velence és Genova között, Japán és Korea, Japán–Korea–Oroszország és Kína között is. A tengerjogi definícióik a XVI. és XVII. században a Mediterráneumban, az Északi, a Balti tengeren és a Csatornán egyidejűleg születtek meg. Itt először gondoltak a tengerekre úgy, mint területre.

A Csatorna nemcsak kapcsolatot jelent, hanem el is zárhatja a közlekedést. Dovernél néhol mindössze 21 m mély a víz, és 18 tengeri mérföld széles. Erősek az áramlatok, zátonyra futott hajókat, homokdombokat kell kerülgetni. Ezek az átjárók, mint a malakkai, gibraltári és a Szunda-szoros keskeny üvegnyakhoz hasonlítanak, nehéz átjutni rajtuk. Nemzetközi gazdasági jelentőségük azonban nagy. Gyakran egyetlen állam ellenőrzése alatt állnak. A Boszporusz felügyeletéért a XVIII. században az Oszmán és az Orosz Birodalom küzdött. A Szunda-szorost a dánok zárták le a hétéves háború idején a francia és angol kalózok elől. A brit sziget földrajzi elszigeteltségét egy cikkíró Japán helyzetéhez hasonlította (*London Magazine*), s azt javasolta 1744-ben (!), hogy Nagy-Britanniának Japánhoz hasonlóan távol kell maradnia Európától.

A Csatorna kialakulása, története, a két országot elválasztó és összekötő szerepe további töprengésre készítetnek Európa múltbeli és jelen egységéről és a kultúrák közti határokról és kapcsolatokról – állapítja meg Morieux.

A kötet végén az olvasó igen gazdag bibliográfiai anyagot talál (a 343–395. oldalon). Az eligazodást mutató segíti.

Renaud Morieux: *The Channel – England, France and the Construcion of a Maritime Border in the Eighteenth Century* (A Csatorna – Anglia, Franciaország és a tengeri határ létrejötte a XVIII. században) Cambridge University Press, Cambridge, 2016. 402 o. ISBN 978-1-107-03949-0

Fodor Mihályné

Timbuktu és a Szongáj Birodalom

Immár harmadik (javított) kiadásban vehetjük kézbe a néhány éve elhunyt neves afrikai történész, *Sékéné Mody Cissoko* könyvét, amely Nyugat-Afrika harmadik emblematis pre-álami képződményét, a Szongáj birodalom történetét tekinti át (már amennyiben a VIII–XI. században fennálló Ghana, Ghanata vagy Wagadu, illetve a XIII–XVI. században kiteljesedett manding, malinke, Mali birodalom létezését tekintjük az első kettőnek).

Ha az interneten keresgélünk, hamar rá kell jönnünk, hogy Cissoko műve mindmáig a témakör kiindulópontját jelenti, a legtöbbet idézett könyv az egykori évszázadokon át fennálló nyugat-szudáni hatalmi és kereskedelmi központ története tekintetében.

A birodalom históriájának kezdetét az afrikai és az európai (főleg francia) történészek általában a XII–XIII. századra helyezik. Összhangban a viszonylag gazdag (arab) írásos dokumentumokkal. A szongájok két kulcsfontosságú városára, Timbuktura és Gaora vonatkozóan régészetinek minősülő adatok is léteznek, ezek azonban főleg királyi feliratokból adódnak, és a jelzett időhatár utánra esnek. Ásatások a Kr. előtti V. évezredig mutatnak vissza.

Maga Cissoko a nevezetes arab kútfőre és művére, *A. Es Sa'di Tarikh al-Szudán* c. krónikájára hivatkozva azt írja, hogy Szongájt vélhetően bizonyos *maghcharen* tuaregek alapították a XII. században, akik az egyik Niger menti és az Amadia dű-

nékhez közeli folyó völgyben legeltették az állataikat. A kialakuló település idővel mind inkább vonzani kezdte a kereskedőket, és előbb-utóbb egyfajta kereskedő központ keletkezett. A kötet szerzője figyelmes tudós módjára azonban ütközteti ezzel az információval *Heinrich Barth* (1821–1865) német utazónak nevezetes 5 kötetes műve 4. kötetében tett megállapítását, aki szerint Szongájt a Niger kanyarulatának völgyében nagy számban élő szongáj nép hozta létre.

Az európaiak elől sokáig elzárt fővárosnak, a *rejtélyes* Timbuktunak (vagy Tombuktunak) a neve sajátos jelentést hordoz. „Berber gyökből: *tin* vagy *ten* (valaminek a helye) és a *bouctou* szóból tevődik össze. De vajon ki rejtőzik a *bouctou helye* elnevezésben? Es Sa'di nyomán általában egy idős nőt emlegetnek. „A *Tarikh al-Szudán* szerzője a *Tombouctou* formát hagyományozta ránk, amely nem berber, hanem sokkal inkább szongáj, amelyről a fordító, Houdas meghökkentő nyilatkozata: »ez az etimológia azt jelzi, hogy a tuaregek a várost nem a saját nyelvükhöz tartozó névvel nevezték el.« Ez pedig megerősíti Barth véleményét...” – írja Cissoko. Jóllehet a városnév berber, arab vagy akár az angol és a francia jelölése majdnem azonos. Az arab krónikákban nem bukkan fel viszont a *Tombouctou koi batouma* kifejezés, amely a hagyományok szerint a Sidi Yaya mecsettől száz méterre lévő azon helyet jelöli, ahol a „*cour de chef*” helyezkedett el. Feltételezik, hogy e helyen egy bizonyos Mohammed Nandi családjának a háza emelkedett még 1325 előtt.

Található az interneten (az *Afrika másként* honlapon) *Gyurácz Andrea* tollából egy ismertetés Timbukturól. Ebben e keletkezéstörténet népszerűsített, kikerekített változata olvasható, amely az elzárt város kapcsán támadt, zömmel európai legendatömegből nőtt ki, és amelyet Cissoko szigorúan tudományos elemzése tükrében vehetünk csak figyelembe:

Timbuktu területe 1100 körül a tuaregek egyik szezonális tábora volt. A legenda szerint nevét egy „púpos” asszonyról kapta, akit hátrahagytak, hogy vigyázzon az ingóságaikra. Ezt az asszonyt Tomboutou, Timbuktu vagy csak Buktu néven emlegetik, amely jelentése „anya a nagy köldökkel,” ezzel utalva arra, hogy az asszonnak egy nagyon nagy köldöksérve vagy valami más hasonló testi hibája lehetett.

Mellesleg hadd említsük meg, amint *Gyurácz Andrea* is szól róla, hogy a város három híres régi mecsete, amelyek ma műemlékeknek számítanak (ha még megvannak?), az említett *Sidi Yaya*, a *Jingereber* és a *Sankore* ezekben a korai időkben épült.

A város alapítása kapcsán végül is Cissoko konklúziója szerint azt a *sanhaja* törzshöz tartozó tuareg töredékek hozták létre, méghozzá a XI. századi krónikák (Al-Bakri, Al-Idriszi) utalásai alapján 100 évvel korábbra visszanyúlva.

A bamakoi (Mali) születésű khassonké eredetű történész, Sékéné Mody Cissoko (1932–2012) a továbbiakban számba veszi a manding, majd a szongáj birodalom számára oly fontos város keletkezéstörténetének sok más mozzanatát, részben a már említett korai arab források (Al-Bakri és Al-Idriszi) alapján, részben kitekintve a nyugati, a keleti és a központi területek történeti földrajzi vonatkozásaira, valamint a Száhelben zajló népmozgásokra. Mi több, még számot vet a transz-szaharai kereskedelem új lehetőségeivel is. Sőt, Ibn Battutánál is (1352) talál olyan hivatkozást egy településre, amely Timbuktu létezésének korai korszakával függ össze.

A kötet következő fejezete a város történetét a manding uralom XIV–XV. század) idejéből tárja fel. Utal egyrészt arra, hogy az 1300-as évekből fennmaradt arab források, amelyek a Mali birodalmat ismertetik, nem említik Timbuktot. És Cissoko hangsúlyozza, hogy nem könnyű nyomon követni a városnak a manding birodalomba való integrálódását, amely egyébként a XV. században válik annak számára fontos politikai főhellyé

(*chef-lieu politique mandingue*). Főleg a *Tarrikh es Soudan*, illetve a francia tudósok, *Felix Dubois*, *Charles Monteil*, illetve a német Heinrich Barth elemzése, adalékai alapján elemzi a korszakot. Említi, hogy Monteil a manding Mansa Sakoura uralkodása idejére (1285–1300) teszi a mandingok első hódítását mind Timbuktu, mind Gao esetében. Majd rámutat arra, hogy miután a mosszik 1336–1337-ben kirabolják a várost, ezt követően Mansa Maghan idejében a város fejlődésnek indul, és szervezett polisszá válik. Utal a temetőkben nyugvó jeles halottakra, a forrásokból kihámozható vallási élet tényeire, valamint az intellektuális felvirágzásra.

A továbbiakban Cissoko a város és a köréje szerveződő szongáj birodalom első jelentős (dinasztikus) korszakát követi nyomon. Az 1420 és 1464 közötti időszak történelmi megítélése pontos adatok híján némileg kérdéses, mindenesetre ebben a korszakban a Mohammed Naddi (1433–1465) kormányozza Timbuktut, mint várost és területét (Timbuktu-koi) a manding hódoltság jegyében. Majd a dinasztia alapító legendás király, Sonni Ali Ber (Sonni Ali a Nagy) rendkívüli tehetséggel és nagy tekintélyre szert téve összekovácsolja a különféle népeket, és a Macina királyság dendi csoportjából érkezve megalapítja a Szongáj Birodalmat (1464–1492), és teszi utóbb vazallus városává Timbuktut. Miközben persze (1433 és 1458 között) az ún. Timbuktu-Oualata régióban teljes tuareg dominancia alakul ki. A szerző foglalkozik a *targui* típusú uralkodási rendszerrel, amely a nomadizáló törzsi csoportok számára jelentős önállóságot biztosít.

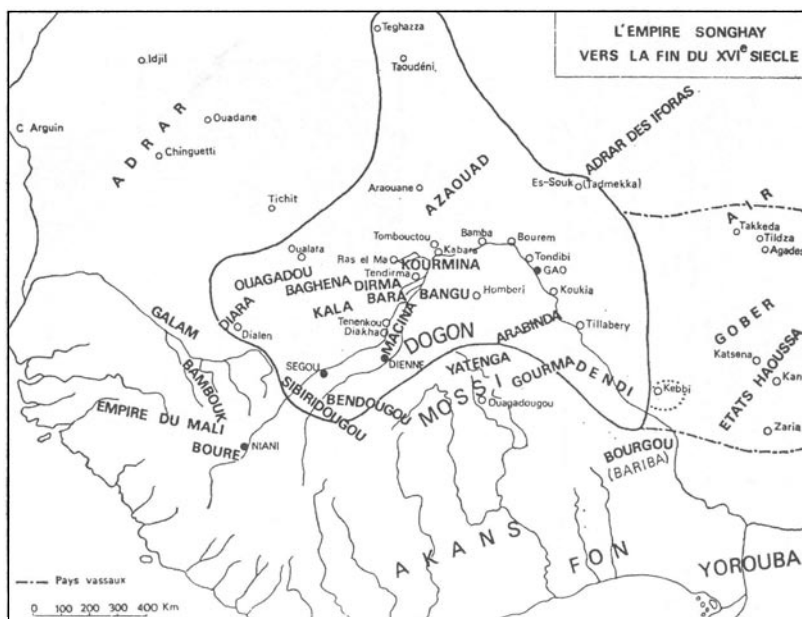
Cissoko Sonnit a források alapján kegyetlen tirannusként mutatja be, aki azonban (akár a XIX. századi zulu Chaka királyhoz hasonlatosan) legyőzhetetlen harcos. Érdemes figyelni a kitűnő afrikai történész figyelemfelhívására, aki szerint az uralkodó erőteljes antiklerikalizmusának mozgatórugója vélhetően

az, hogy legfőbb céljának a nigeri vidékek egyesítését akarta végrehajtani, mégpedig az iszlám papság akadémuskodása nélkül (de persze ebben az is közrejátszhatott, hogy mint dendi származású nem az iszlámnak, hanem animista vallásának hódolt). Vagyis Timbuktaban az ő idejében is létezhetett a kultúra és a tudomány, a főleg arab írásbeliség, bár ő maga nem vált semmiképpen sem az iszlám meggyőződéses hívévé. (Timbuktu magát egyébként 1468-ban hódította meg.) Mi több, eltávolított vagy börtönbe vetett néhány tekintélyes személyiséget a város értelmiségéből uralkodása első korszakában (1477-ig). A következő években (1477–1485) Sonni Ali békét kötött a muzulmán papsággal (ulémákkal), miközben 1477-ben túl kellett élniük egy újabb mosszi rabló hadjáratot. Viszont 1485 után a *Tarikh* szerint egy újabb terror hullám következett az ulémák (iszlám jogtudósok) ellenében. Neves családok deportálása, bebörtönzések tarkítják Sonni uralkodásának utolsó éveit.

Cissoko elemzi a Oualata város és területe hanyatlását, illetve a mediterrán országok és a portugálok arany iránti szomjúságát, amely viszont Timbuktu kereskedelmi központ szerepét erősíti. Ennek folyamányaként kapunk képet a város kereskedelmi kapcsolatairól a nyugati és a centrális Maghrebbel, továbbá Líbiával és Egyiptommal. Sonni vallásellenes viselkedése ellenére a város tovább fejlődik: a népesség szaporodik, városnegyedek keletkeznek, karban tartják a régi mecseteket, növekszik az írástudók száma, akik szép számban telepednek meg a városban, szaporodnak a berber *sanhaja* kultushelyek, és a mecsetekben a jeles imámok iskolát tartanak fenn. (Cissoko idézi a *Tarikh*-ből azt a gazdag poétikai értékekkel felruházott gyászódát, amelyet a mecsettel azonos nevű *Sidi Yaya* írt egy jeles imám halálára.)

Ezután következik a kötet központi része, amely a Szongáj birodalom aranykorát, az Askia dinasztia uralkodásának évszá-

zadát tekinti át (1493–1592). Alcíme szerint annak fejlődésére és a szervezetére (a megszervezésére!) koncentrált történésünk. Elemzése nagyszerűen tárja elénk, miért nem volt esélye Sonni fiának, Sonni Barunak az utódlásra, aki az animista vallású dendi nép leszármazottja volt. Hiszen a birodalom szinte minden szegletében, minden populációs rétegében az iszlám megerősödése volt tapasztalható. Vagyis az ulémák számára eljött a pillanat, hogy revansot vegyenek, és minden valószínűség szerint az ő bátorításuk hatására lépett színre Hombori város kormányzója, a vélhetően szoninke származású, azonban iszlám hitű Mohammed (lényegében trónbitorlóként) a királyi hatalom megszerzése érdekében.

A szongáj birodalom Askia Mohammed országlásának első éveiben

Amint a másik híres arab nyelvű kútforrás, Mohamed Kati *Tarikh al-Fattas* c. krónikája értesít bennünket, a mintegy két

hónapig tartó fegyveres küzdelemből Mohammed és harcosai, vagyis a muzulmánok kerültek ki győztesen. 1493. április 2-án az angao- vagy anfaoi csatából a vesztes Sonni Baru visszame- nekült szülővidékére, a dendikhez. A győzedelmes Mohammed pedig új dinasztiát alapított Askia névvel. Az új uralkodó tovább bővítette a Sonni meghódította birodalmi területeket. Háborút indított az ősi ellenség, a yatengai mosszik ellen, és vélhetően meghódította Macinat és Szegut. Utóbb a fulák lakta Fouta Torót is. Kelet és Dél-Kelet felé is figyelt, megerősítette hatalmát Gao felett, és kiterjesztette felső Dahomey északi részére, Kanem-Bornura, sőt hauszák lakta területekre is, illetve szövetséget kötött a határ-menti királyságokkal, szultánatusokkal.

Askia Mohammed és utódai Leo Africanus híradása ellenében nem Timbuktu, hanem Gaoba helyezték székhelyüket. Maga Mohammed csak rövid időket töltött a mind nagyobb, népszerűbbé váló kereskedelmi központban, ahol állatok, kézműves tárgyak, szöttek mellett a legfőbb figyelem az aranyra és a sóra, illetve természetesen a rabszolgákra irányult.

Maga a dinasztia-alapító a muzulmán fegyveresek segítségével kivívott győzelmét és a királyi hatalom elbitorlását követően felszámolta Sonni politikájának következményeit. Kiszabadította a foglyokat, visszahívatta a Haukiba deportált ulémákat, visszaadatta javaikat. Megszüntette az igazságtalanságokat, börtönbe vetette Sonni legszorgalmasabb kiszolgálóit, lefoglaltatta gyermekeiket és ágyasaikat. A birodalom jogává tette a vallás és a vallás embereinek védelmét.

Egész sor uléma neve maradt fenn a krónikákban, akik természetesen majd mind ún. Korán-iskolákat is működtettek a maguk idejében. Maga a király 1496–1497-ben iszlám hite megerősítéseképpen (amint annak idején Szungyata legkiemelkedőbb utóda, Mansa Músa manding uralkodó, 1280–1337) mekkai zarándoklaton vett részt.

Askia Mohammed 1528-ban bekövetkezett lemondatása után a Szongáj Birodalmat periodikus öröklési válságok gyötörték, bár e korszakot kisebb veszteségek árán sikerült túlélni. Jellemző módon 1528 és 1549 között négy kis tehetségű Askia követte egymást a trónon, míg végül egy újabb tehetséges uralkodó került a birodalom élére Askia Daoud, Mohammed (véltetően legkisebb) fiának személyében (1549–1582). Valáspolitikája megegyezett apja nézeteivel és gyakorlatával. Több lázadást megakadályozott, és további területekkel növelte a birodalmat, ugyanakkor több helyzetben a megbékéltetés eszközét alkalmazta. Már az ő idejében megkezdődött az ellenségeskedés a marokkóiakkal, akik aztán három rövid ideig uralkodó és tehetségtelen Askia után, 1491-ben elfoglalták, és lényegében megsemmisítették Nyugat-Afrika e nagy jelentőségű kereskedelmi, kulturális és tudományos központját. A város pusztulni kezdett, az írástudók meghaltak vagy elmenekültek.

Cissoko ezt követően a szongáj társadalom rendszerét vizsgálja. Elsőként a birodalom politikai és adminisztratív szervezetét veszi szemügyre. Feltárja az Askiák hatalomgyakorlási technikáját. Askia Mohammed Sonni ellenében korlátozta és törvényesítette a kormányzás módját, amelyhez forrásul szolgált az újra szerephez jutó ulémák állandó figyelmeztetése az isteni akarat érvényesülésének fontosságára. Azt kell megállapítanunk, hogy e nagy király hatalomgyakorlásában lényegében önkorlátozásokat vezetett be. A szongáj birodalom fővárosa ugyanakkor a XII. századtól Gao volt, ahol maga Mohammed is nagy udvart vitt. Viszont ami az utódlás kérdését illeti, a krónikák nem adnak világos képet. Véltetően egyfajta szokásjogot gyakoroltak.

A kormányzást illetően, míg az ősi Ghánában vagy a Mali Birodalomban egyfajta federalizmus uralkodott, Szongáj esetében nyomon követhető a centralizált állam létrehozására

való törekvés. Ennek részeként működött a kancellár (Askia titkára), aki kiterjedt hivatalos levelezést folytatott. A *Hi-Koi* vagyis a „Vizek mestere” volt a Nigeren hajózó flottilla tenger-nagya. A *Fari mondzot* agrárminiszternek tekinthetjük. A *Hou-Kokorei-Koi* afféle palota-igazgató volt. A *Kalissi* a kincstárnok. A *Balama* vezérkari főnök, vezényelte a Timbuktu régió fegyveres erőit.

A provinciák kormányzását illetően működött a birodalmi tartományok adminisztrációja, amelynek alkalmazottait a király nevezte ki. Cissoko részletesen ismerteti – a kútforrások alapján feltárva – az egyes tartományok vezetőinek nevét és tevékenységét. Ahmed Kati (Mohammed legközvetlenebb munkatársa) krónikája alapján bemutatja a birodalom hadseregét. Sor kerül az adóknak, a király bevételeinek és kiadásainak ismertetésére is, ami a kútforrásokból kideríthető. Megismerhetjük a jogszolgáltatás rendszerét is, amely kétkarú: létezik iszlám jogszolgáltatás és szokásjog.

A szerző a könyv további részében a XVI. századi gazdasági életről igyekszik képet festeni. Rövid összefoglalót kapunk a mezőgazdaságról, amelyet vízben szegény, illetve folyóparti területek, nomadizáló állattartás és a Nigerben való halászat jellemez. Hasonló áttekintés mutatja be az egykor művelt kismesterségeket, kézműves ipart, kiskereskedelmet (kőművesek, asztalosok, ácsok, szabók és szövetszövők, kovácsok, fazekasok, mészárosok és egyéb kézművesek). Hosszabban foglalkozik Cissoko a cserekereskedelemmel, ezen belül az ún. távolsági kereskedelemmel, az áruk szállításának kérdésével, a transz-szaharai utakkal, a kereskedők rétegződésével, a kereskedők önszerveződéseivel, a mértékegységekkel, a piacokkal és a cserélt árukkal (fő figyelemmel az aranyra, a sóra, de Cissoko figyelmet szentel a rabszolgáknak és a tevéknek, továbbá az árképzésnek és az atlanti szabad kereskedelem kérdéseinek is).

Külön fejezet foglalkozik a népcsoportokkal és a társadalommal. Az érintett nyugat-afrikai népek a következők: neolitikus maradványok (Asselar) Kr. e. 4400-ig vezethetők vissza, továbbá: szongájok, szoninkék, pölök (fulák), arab-berber csoportok, malinkék (mandingok) vagy wangarák, más kisebb népek. Urbanizált népesség: Gao, Timbuktu, Kabara, Dzsenné, Oulata vagy Biru, Tandirma városban és más kisebb helyeken.

Ami a társadalmat illeti, az emberek életét patriarkális rendszer és szokások hálózata szabályozta. A társadalom hierarchizált volt: nemesi vagy arisztokrata rétegre, foglalkozási kasztokra, rabszolgákra és ún. városi elemekre oszlott. A társadalmi életet a mindennapi gazdasági tevékenység, az írástudók kulturális tevékenysége mellett a vallási ünnepek (pl. Tabaski, Ramadan stb.) tették ki. Ami a korabeli erkölcs megítélését illeti, emblematikus Askia Mohammed egy fennmaradt levele, amelyben megvetéssel sújtja a Dzsennében és Timbuktuban dúló prostitúciót.

Cissoko egy újabb fejezetben a vallási élet egykori formáit rajzolja meg. Foglalkozik a hagyományos vallásokkal, az iszlámmal, és itt tér ki az intellektuális és művészi felvirágzás tényeire. Szól a szongájok iszlám előtti animista vallási szokásairól, képzeteiről, a Sonni dinasztia mágikus gyakorlatáról és a különféle kultikus szokásokról. Hosszasabban foglalkozik az iszlám vallásnak a birodalom életébe való behatolásáról, szerepéről, arról a hatásról, amelyet a társadalom életére tett. Az intellektuális élet ismertetésének sarkalatos pontja a szudáni humanizmus hangsúlyozása. De arról is olvashatunk, a városi kereskedők gazdagságának mekkora szerepe volt a kulturális igények megszületésében, és szó esik a külső vidéki tudós emberek beáramlásáról, a kívülről érkező hatásokról, a városban működő iskolák egyetemi jellegéről, az oktatás szervezetéről és menetrendjéről, valamint az oktatott tárgyakról és a dip-

lomaszerzésről. Mindezt Cissoko még rövid információkkal egészíti ki a birodalomban és elsősorban a városokban, főleg Timbuktuban művelt művészetekről, a zenei életről, a szudáni építészetéről, utóbbi stílusáról és jellemzőiről.

A témájáról teljes áttekintést és minden érdekelt kutató számára kiindulást nyújtó kötetet gazdag bibliográfia, fotómelléklet és térképek egészítik ki.

Sékéné Mody Cissoko: Tombouctou et l'empire songhay (Timbaktu és a Szongáj Birodalom). Épanouissement du Soudan nigérien aux XVe–XVIe siècles 2015, Paris, L'Harmattan, 246 o.

Biernaczki Szilárd

Idézett és ajánlott művek

BARTH, Heinrich 1860

Voyages et découvertes dans l'Afrique septentrionale et centrale pendant les années 1849 à 1855, trad par Paul Ithier, Paris, A. Bohné, Tome 4.

DUBOIS, Felix 1897

Tombouctou la mystérieuse, Paris, Flammarion, 421 o., illusztrált

AL-IDRÍSZI 1866

Description de l'Afrique et de l'Espagne, texte arabe, trad., notes et gloss. par R. Dozy M. J. de Goeje, Leyden, E. J. Brill, xxiii + 391 old + 242 o.: texte arabe.

AL-BAKRI 1870

Description de l'Afrique septentrionale, trad. par Mac Guckon de Slane, Paris, Imprimerie impériale, 432 o.

ES SADI 1964

Tarikh es-Soudan, texte arabe édité et traduit par O. Houdas, Paris, A. Maisonneuve, XIX + 534 o. (Collection UNESCO)

HAMA, Boubou 1968

Histoire des Songhay, Paris, Présence Africaine, 366 o.

IBN BATTÚTA 1966

Textes et documents relatifs à l'histoire de l'Afrique. Extraits tirés des voyages d'Ibn Battuta, *Faulté des Lettres et Sc. Humaines, Dakar, Public Histoire* No. 9, 86 o.

IBN KHALDÚN 1927

Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique du Nord, trad. par Mac Guckon de Slane, Paris, Guenther, Tome II, 605 o.

KATI, Mahmoud 1964

Tarikh el-Fettash, texte arabe édité et traduit par O. Houdas, Paris, A. Maisonneuve, XX + 362 o. (Collection UNESCO)

LEÓN AFRICANUS 1956

Description de l'Afrique, nouvelle édit., trad de l'italien par A. Epaulard, Paris, Maisonneuve, 2 vol. + cartes.

MONTEIL, Charles 1968

Les Empires du Mali : étude d'histoire et de sociologie soudanaises, nouvelle édition, avertissement de Vincent Monteil, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, VIII+157 o.

MONTEIL, Vincent 1968

Al Bakri (Cordoue 1068) Routier de l'Afrique blanche et noire de Nord-Ouest, *Bulletin de l'IFAN*, No 1. 39–119. o. + 2 térkép.

SAUVAGET, J. 1950

Notes préliminaires sur les épitaphes royales de Gao, *Bulletin de l'IFAN*, 418–440 o.

MODERN KOR

A kora újkori állam új megközelítésben

A szerzőtriást alkotó spanyol (*Rafael Torres-Sánchez*, Universidad de Navarra), illetve két holland történész (*Pepijn Brandon*, *Marjolein't Hart*, Huygens Institute for the History of the Netherlands, Amszterdam) közösen írt tanulmánya bevezetőül szolgál a folyóirat azon esettanulmányainak, amelyek Anglia, Franciaország, Spanyolország és Spanyol Amerika XVIII. századi történetén keresztül adnak részletes betekintést egy olyan újszerű kutatási témába, amely csak az utóbbi néhány évben került a kutatások fókuszába. Ennek lényege pedig az a paradigmaváltás, amely a koraújkori európai államfejlődést új kontextusba helyezi: nevezetesen, túl kíván lépni azon a megközelítésen, amely az utóbbi harminc évben domináns volt, és amely (*John Brewer* munkájának 1989-es megjelenése óta) a *fiskális-katonai állam* mára bevettnek számító *terminus technicus*-ával forrt össze.¹ A paradigmaváltás lényegét az adja, hogy a kutatás középpontjában immár nem a hadseregek és flották, valamint a bürokrácia létszámának növekedése, a fenntartásukat szolgáló adók előteremtése és beszedése, továbbá a fegyverzetben és a hadviselésben bekövetkező technikai illetve taktikai változások (az ún. „hadügyi forradalom”) állnak, hanem a következő kérdések.

Miként teremtették elő a kormányzatok azokat az erőforrásokat, amelyek alapvetők voltak a szárazföldi és tengeri hadviseléshez (fegyverek, hadiszerek, hajók, ruházat stb.), miként jutottak el ezek az egyes hadseregekhez és hadiflottákhoz, miként biztosították a szárazföldi hadseregek és flották élelmezését, és milyen szerepet játszottak ebben a hadivállalkozók? Miként hatottak ezek a kihívá-

¹ A fogalom újabb irodalmára és az újabb megközelítési módokra magyarul lásd a *Századok* 2018/5 tematikus számát!

sok az államra és a gazdaságra? Az új kutatás egyik központi eleme a *hadi vállalkozó*: azonban hadi vállalkozók alatt nem az olyan szűkebb értelemben vett *vállalkozó-hadvezéreket* („*enterpriser-colonel*”) értik, akik maguk vállalták, hogy felszerelik a seregeket, mint amilyen például Wallenstein volt a harmincéves háborúban (1618–1648), hanem sokkal szélesebbre nyitják a spektrumot. Azaz, idetartoznak a nagy és kis fegyver- és hadianyaggyártók, kereskedők, alvállalkozók, bankházak stb., akikkel a kormányzat meghatározott időre és mennyiségekre szerződéseket kötött az említett áruk és szolgáltatások biztosítására.

A szerzőtriász tanulmánya azonban nem pusztán bevezetés, hanem elsősorban összefoglalása a témában született új eredményeknek, felhívva egyúttal a figyelmet a további kutatásban rejlő lehetőségekre. A XVIII. század vonatkozásában ugyanis a szerzők meggyőzően igyekeznek cáfolni azt az uralkodó felfogást, mely szerint e század elejére „a hadi vállalkozókat fokozatosan felváltotta az egyre hatékonyabb és bürokratizáltabb állam(szervezet)”, mivel az államoknak sikerült minimalizálniuk a magánvállalkozások szerepét a hadüggyel kapcsolatos erőforrások terén. Ehelyett az „állam és a hadi vállalkozók egymástól való kölcsönös függését hangsúlyozzák”, amely „különböző módokon továbbra is alakította mind az államformálódást, mind a piac fejlődését”. Az állami kontroll növekedése ugyanis „kéz a kézben haladhatott a magánvállalkozások jelentős fejlődésével”, minthogy egyetlen XVIII. századi állam sem volt képes biztosítani a hadsereg és a hajóhad ellátását a magánszektor nélkül! Így például a XVIII. század közepén, az utrechti béke folytán (1713) a Habsburgok kezére jutott Dél-Németalföldön a kormányzat semmi kivetnivalót nem látott abban, hogy továbbra is magánvállalkozókra támaszkodjon a hadiiparban: az érv éppen az volt, „hogy megkönnyítsék a kormányzat terheit.” De ezt kellett belátnia Lord Sandwichnek is Angliában, aki 1781-ben még azt szorgalmazta, hogy a hajógyártás kizárólag állami vállalkozás legyen, azzal az indoklással, hogy az állami ellenőrzés nemcsak gazdaságosabb, hanem magasabb technikai színvonalat is eredményez. Mindezt azonban hamarosan felül kellett vizsgálnia, amikor háború tört ki.

Az állam és vállalkozók kölcsönös függése miatt indokolt a szerzők szerint az ún. *szerződő állam* (*contractor state*)² terminusának és fogalmának használata, amely szintén újkeletű a történeti irodalomban (csak a 2010-es évek elejétől jelent meg).³ Ennek révén lehet ugyanis bemutatni, hogy mi volt az állam *működési mechanizmusa*, *miként működött a logisztika*, és természetesen nem maradhat ki ebből az sem, hogy az állam milyen *új intézmények létrehozására* avagy régi-ek *átalakítására*, vagy éppen hadügyi standardokat (például lőfegyverek anyagát, kaliberét) meghatározó törvényhozásra kényszerült abban a században, amikor az államok kiadásainak kb. kétharmadát a hadikiadások tették. Az államépítés *fiskális-katonai állam* modelljének egyoldalú megközelítését tehát ki kell, hogy egészítse az ilyen típusú kérdések vizsgálata.

A tanulmány egyik alaptétele, hogy a hadi vállalkozókra való támaszkodást nem kell szükségszerűen az államigazgatás gyengeségének betudni: ellenkezőleg, úgy kell értelmezni, hogy ez egy eszköz volt az állam befolyásának kiterjesztésére! Ennek alátámasztására az egyik érdekes példaként V. Fülöp győzelmét említik a szerzők: Fülöp ugyanis úgy tudta végül megszerezni a spanyol trónt a spanyol örökösödési háború (1701–1713) végén, hogy kiaknázza az akkoriban Észak-Spanyolországban kialakuló, katonai ellátást célzó vállalkozói hálózatban rejlő lehetőségeket. A hagyományos interpretációja ennek a ténynek, így a szerzők, az lenne, hogy Fülöp „átengedte az államhatalmat az üzleti elitnek”: „Valójában viszont ez segített konszolidálni és legitimálni egy olyan uralkodó hatalmát, akinek pozíciója korábban nemzetközi szinten megkérdőjeleződött.”

Az új kutatási irány már az eddigiekben is megcáfolt olyan közkeletű nézeteket, miszerint a magánszektortól nem jöttek technikai újítások a fegyver- és hadianyaggyártás terén, mint ahogy azt is, hogy az állami üzemek szükségszerűen magasabb

2 A *contractor state* kérdésére röviden lásd a *Századok* említett számában megjelent tanulmányom egy részét (*A XVII–XVIII. századi Oroszország mint fiskális katonai állam*, 1022–1023. o.).

3 Ennek egyik mérföldköve: Richard Harding – Sergio Solbes (eds): *The Contractor State and its Implications (1659–1815.)* Palmas de Grand Canaria: Universidad de las Palmas de Grand Canaria, 2012.

minőséget produkáltak vagy olcsóbban termeltek. A szerzők egy alfejezetet szentelve új megvilágításba helyezik a „klasz-szikus” hadi vállalkozó („enterpriser-colonel”) már említett alakját, ami *Fritz Redlich* 1964-es munkája (*German Military Enterpriser and His Workforce. A Study in European Economic and Social History. 2 vol. Wiesbaden*) után uralni kezdte a hadi vállalkozókról kialakult képet, és félrevezető általánosítások-hoz vezetett. Az új megközelítés szerint Wallenstein, Mansfeld, Torstenson és társai egy „speciális kontextus”, a harmincéves háború hadi vállalkozói voltak. *David Parrot* ugyanis kimutatta, hogy az ilyen típusú hadi vállalkozók sikere „az egyre nagyobb teret nyerő, nemzetközivé szélesedő finansziális és hadellátási hálózatokon alapult”. Ugyanakkor pedig ez a megoldás nem egy végső fázis volt azon az úton, hogy a magánvállalkozás megszűnjön a hadseregállítás és hadseregellátás terén, és az állam teljesen a saját kezébe vegye mindazon problémák kezelését, amelyek ezzel együtt jártak. A XVIII. század ugyanis új lehetőségeket kínált a magánszektornak a hadi vállalkozás terén, nemcsak materiális értelemben, hanem a felfelé mutató társadalmi mobilitás vonatkozásában is. A szerzők munkáját ajánljuk mindazoknak, akik a kora újkori államfejlődés és gazdaság szerteágazó kérdései iránt érdeklődnek.

Rafael Torres-Sánchez, Pepijn Brandon and Marjolein't Hart: *War and Economy. Rediscovering the eighteenth-century military entrepreneur.* (Háború és gazdaság. A tizennyolcadik századi hadi vállalkozó újra felfedezése.) *Business History*, 2018/1. 4–22. o.

Sashalmi Endre

A legyőzöttek – Az I. világháború véres öröksége

A századik évfordulónak köszönhetően az első világháború ismét a historiográfiai érdeklődés homlokterébe került, amit a korszakkal foglalkozó történészek számára is szinte áttekinthetetlen, könyvtári új irodalom is nyilvánvalóvá tesz. *Robert Gerwarth* kitűnő könyve a száz évvel ezelőtti nagy világégés közép- és kelet-európai hatását vizsgálja a világháborús vesztes országok példáján. A téma megközelítése azon történészek sorát növeli,¹ akik a global history segítségével elemzik az első világháború történetét, így a munka globális kontextusba illeszti Európa keleti, vesztes felén 1923-ig pusztító erőszakotörténetet is.

Robert Gerwarth Belinben született és végezte tanulmányait, jelenleg a Dublini Egyetem professzora, a dublini Trinity College-ban létrehozott „Háborús Tanulmányok Központjának”² igazgatója. Fő kutatási területe a XX. század első felére jellemző paramilitáris-félkatonai erőszakhullámok és a XX. századi német történelem. Számos tanulmány és könyv szerzője. Ismerté a 2011-ben a Yale University Press kiadó által kiadott „Hitler hóhéra – Heydrich élete” című könyvével³ vált. Az első magyar nyelvű lefordított munkája „Háború béke idején – Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után”.⁴

Már a kötet címe (A legyőzöttek – Az első világháború véres öröksége) is jelzi az olvasó számára, hogy a nagy világégés következmé-

1 Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. Penguin, London, 2012. Alexander Watson: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I*. Basic Books, New York, 2014.

2 Az intézet honlapja: <https://www.ucd.ie/warstudies/> (megtekintve: 2019-10-05)

3 Robert Gerwarth: *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. Yale University Press, New Haven / London, 2011.

4 Robert Gerwarth-John Horne: *Háború béke idején: Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. L'Harmattan, Budapest, 2017.

nyeit a vesztesek szemszögéből vizsgálja. Nem csak az elemzés perspektívája, hanem az időintervallum is eltér a tradicionális narratívák megközelítésétől: az 1917-es februári orosz forradalom az 1923-as lausanne-i béke közötti éveket vizsgálja. Az első világháború nagy vesztesei – a Német Császárság, az Osztrák-Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom és Bulgária – mellett nem került el a szerző figyelmét az olasz és a görög események tendenciózus alakulása sem. Az elégedetlen győztes Olaszországból indult világhódító útjára a fasiszmus, míg Görögországban az 1919–1922 között a törököktől elszenvedett katonai vereség hagyott mély nyomokat a kollektív emlékezetben és erőszak történetben.

1918 őszén a világháború csupán a nyugati fronton ért véget, Európa keleti felében szinte átmenet nélkül folytatódott a politikai erőszak. Különböző katonai és/vagy félkatonai szervezetek révén, hatalmas erőszakhullám söpört végig Európa keleti és délkeleti részein. A szerző ezt igyekezett számszerűsíteni is, miszerint az 1917 és 1920 közötti rövid négy évben összesen 27 erőszakos rendszerváltozás történt a vizsgált régióban. Mindez igen nagy véráldozatokkal járt, 1923-ig összesen 4 millió ember lelte halálát ezekben a konfliktusokban. Gerwarth három különböző konfliktustípust különböztet meg. Az első csoportba azon országokat sorolta, amelyek országhatárt átlépő háborút vívtak egymással, mint például Lengyelország, Szovjet-Oroszország, Görögország és Törökország. A második csoportba tartozó országokban polgárháborúk szedték áldozataikat, úgy Finnországban, mint Magyarországon. A harmadik típus esetében nemzeti és/vagy társadalmi csoportok küzdöttek a politikai-hatalmi dominanciáért, mint például Oroszországban, Magyarországon és Bulgáriában. Gerwarth azonban felhívja az olvasója figyelmét arra is, hogy ezek nem prototípusok, hanem az egyes konfliktustípusok átfedésben voltak egymással.

A kötet jól felépített áttekintést nyújt arról a számtalan nemzeti és transznacionális konfliktusról, amelyek mintegy fél évtizedig nehezítették a világháború utáni újjáépítést. A munka valójában azt az érvet támasztja alá, hogy az 1918 utáni konfliktusoknak kettős kiindulópontja volt, mégpedig az 1917-es bolsevik hatalomátvétel és a központi hatalmak 1918-as veresége.

Módszertani megközelítése kompartisztikára épít, felvázolja a vesztes országok háború utáni évek hasonló és eltérő politikai és szociális jelenségeit, de túl is lép azon az „entangled history” segítségével, hiszen az egyes országok közötti, országhatárokat átlépő kölcsönhatásokat is vizsgálja. A könyv igen széles forráskörből merít. Bár általánosságban elmondható, hogy a szerző elsősorban másodlagos forrásokból dolgozott, azonban mindezt tíz különböző nyelvű szakirodalomra támaszkodva tette meg.

A könyv három fő témakör köré épül fel, amelyek mindegyike öt fejezetből áll. Az első szakasz, a „vereség”, az 1918. novemberi fegyverszünet előtti másfél évet elemzi. Az 1917-es februári orosz forradalommal kezdődik, amelyet kezdőpontnak tekint az azt követő transznacionális véres események szempontjából. A Breszt-Litovszkban Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával aláírt, 1918. márciusi különbéke keretében a bolsevik vezetés jelentős nyugati területekről mondott le. A központi hatalmak a keleti fronton kötött békétől várták a többi front megerősítését. 1918 elején Németország és szövetségesei számára a háború megnyerhetőnek tűnt, szinte minden fronton csapatösszevonásokat hajtottak végre és hatalmas mennyiségű hadianyagot halmoztak fel. Ez az optimizmus azonban gyorsan illúzióvá vált, az antant sikeresen megállította az offenzívákat és ellentámadást kezdeményezett. Az olasz hadsereg áttörte a Monarchia védvonalát. A bolgárok helyzetét nehezítette, hogy annak ellenére, hogy Dél-Szerbia nagy részét elfoglalták és Románia felett is győzelmet arattak, a hátszágban hatalmas éhség dúlt. A német csapatokat az antant erői nyugaton visszaszorították, így a vereség elkerülhetetlenné vált a központi hatalmak számára. Gerwarth szerint ez a két fejlemény, az 1917-es orosz összeomlás és a központi hatalmak 1918-as veresége kulcsfontosságúak, annak az erőszaknak és brutalitásnak a megértéséhez, amely a háború utáni években Európa számos részén pusztított.

A könyv második fő egysége a politikai erőszak egyik formájára, a forradalmi és ellenforradalmi hullámokra koncentrál. A bolsevikok a hatalom átvétele és megőrzése érdekében az erőszak és brutalitás számos eszközét alkalmazták, ami az új államalakulatokból, mint

például Ukrajna vagy az etnikai alapon szerveződő partizáncsapatokból erőszakos reakciókat váltott ki. Amikor 1918. november 11-én nyugaton a német fegyverletétellel véget ért a háború, keleten éppen ekkor szabadult el az erőszakhullám.

Az oroszországi átalakulások és a polgárháború jellemzését követően a szerző elkezdte szélesíteni narratívája körét és transznacionális perspektívából vizsgálta a bolsevizmus terjedését Közép és Dél-Európában. Polgárháborús események zajlottak Németország, Ausztria és Magyarország területén is, ahogy az olasz sztrájkhullámok résztvevőinek egy jelentős részét is az oroszországi események inspirálták.

A könyv harmadik fejezete a „birodalmak hanyatlása” címet kapta. A hangsúly ebben a részben az 1918 utáni nagy birodalmak összeomlásán volt, a posztimperiális átmenet és az erőszak összefüggéseit vizsgálta. 1918 novemberében a tradicionális kontinentális birodalmak elszakadni vágyó kisebbségei Woodrow Wilson 14 pontjára hivatkozva deklarálták függetlenségüket, ami egyben az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom összeomlását is eredményezte. Az új határhúzások sokszor az etnikai viszonyok figyelmen kívül hagyásával történtek, az egyes területek hovatartozását több esetben is fegyveres konfliktus döntötte el. Az 1919 elején Versaillesben összeült békekonferencia egyik legfőbb feladata lett volna ezt a robbanásszerű veszélyt megszüntetni, amit elsősorban a nagy birodalmak földarabolásával és kisebb „nemzetállamok” szervezésével igyekeztek elérni. Összességében azonban a győztesek által húzott határvonalak gyakran csak új, bizonytalan és továbbra is többnemzetiségű kisállamok létrejöttét eredményezték.⁵

Ebben a posztimperiális átmenetben a szerző nem hagyhatta a magyar eseményeket sem figyelmen kívül, még ha az összeurópai jelentősége miatt nem is szánt neki túl nagy teret. Mivel a munka a történelemeket globális és transznacionális megközelítésben vizsgálja,

5 Margaret MacMillan: *Die Friedensmacher. Wie der Versailler Vertrag die Welt veränderte.* Propyläen, Berlin 2015. Jörn Leonard: *Der überforderte Frieden: Versailles und die Welt 1918–1923.* München, 2018. Eckart Konze: *Die große Illusion: Versailles und die Welt 1918–1923.* München, 2018.

képes arra, hogy a magyar eseményeket, az első világháború utáni erőszak történetét, az országhatárokon túlmutató folyamatokba illessze bele. Az események összehasonlítása révén az olvasó számára is nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar történesek nem elszigetelt jelenségek voltak, hiszen az első világháborút követően Európa keleti felében számos hasonló folyamat zajlott le. A magyarországi forradalmak, illetve a háború utáni „vörös” és „fehér terror” is szerves része volt a más vesztes országokban is zajló hasonló folyamatoknak.

Összegezve, Gerwarth egyértelművé tette, hogy az első világháború után rendkívül törékeny és bizonytalan állapot uralkodott Európa közepső, keleti és délkeleti régiójában. Mindezt újra alátámasztja azzal az érveléssel, hogy a számos polgárháború, forradalom és etnikai tisztogatás 1923-ig négy millió ember életét követelte. Bár 1923 után némiképp rendeződni látszódtak a nemzetközi viszonyok, és Európát viszonylag stabil állapot jellemezte, a gazdasági termelés elérte a háború előtti szintet, ami egyfajta optimista, reményteljes képet festett a nemzetközi viszonyok tekintetében. Azonban ezt a látszólagos demokratikus stabilitást az 1929-es tőzsdekrach ismét felborította. Ennek szemléltetésére hozta fel a szerző azt a példát, hogy az 1930-as évek végére csupán két demokratikus ország maradt azon államok közül, amelyek 1918 után jöttek létre: Finnország és Csehszlovákia. Mindez jól mutatja azt az ideológiatörténeti és mentális folyamatot, miszerint az emberek jelentős része csalódott a demokráciában. Helyette az erős vezető és központi állami hierarchia, illetve a szélsőségek felé elmozdulás – a fasizmus, a kommunizmus és a nemzetiszocializmus – határozta meg egyre nagyobb mértékben az emberek gondolkodását.

Végző következtetésként Gerwarth úgy véli, hogy a második világháború hosszú távú előzményei az 1917 és 1923 közötti események voltak. Ami túlmutat az addigi narratívák által hangoztatott nézeten, hogy az első világháború volt a XX. század „őskatasztrófája” (George F. Kennan). Véleménye szerint ugyanis a vizsgált időszakban az erőszak, a brutalitás és a gyűlölet addig soha nem látott, legszélsőségesebb formában jelent meg, ami 1923

után gyakorlatilag táptalajként, katalizátorként szolgált a második világháború borzalmaihoz. Sőt Gerwarth szerint az 1991-ben kitört délszláv háborúban vagy a 2013-as ukrán válságban jelentkező etnikai és politikai konfliktusok eredete, átvitt értelemben, az 1917–1923 közötti eseményekben keresendők.

Robert Gerwarth: *Die Besiegten: Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs.* (A legyőzöttek. Az első világháború véres öröksége) Siedler Verlag, München, 2017. ISBN 9783827500373. 448 o.

Lakatos Gábor

Fennmaradni vagy elbukni? Osztrák politika az I. világháborúban

Lothar Höbelt napjaink egyik legkiemelkedőbb osztrák történésze. A fennmaradni vagy elbukni? Az osztrák politika az első világháborúban című kötet az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús történelmét teljesen új aspektusból: geopolitikába helyezetten mutatja be. A magyar olvasónak ez szinte forradalmi narratíva: gyakran megfélelkezünk arról, hogy az 52 millió fős lakosságú dualista állam – minden válság és belső gyengeség ellenére – európai nagyhatalom volt, és sorsa korántsem volt megpecsételve 1914 nyarán. Az egész kötet voltaképp olyan reális alternatívákat, kétségeket mutat be, amelyek száz éve az akkori kor dualista állam vezetőit, illetve közvéleményét foglalkoztatták. A kötet címében lévő *osztrák* politika a birodalom ciszlajtán felének alaposabb ismertetését jelenti – a német-osztrák központ mellett különös tekintettel a csehországi, illetve galíciai lengyel helyzetre. Az osztrák történész e két főbb nemzetiség viszonyaira tér ki részletesebben, nem pusztán politikai jelentőségük miatt, hanem az okból is, hogy a cseh- illetve lengyel forrásokat kellő nyelvismerettel fel tudta használni.

A mű vezérgondolata, hogy a címben megfogalmazott kérdés, vagy a lét vagy nem lét kérdése egészen 1918 nyaráig alapvetően a fennmaradás felé látszott eldőlni, és a háború idején olyan mélyreható reformok zajlottak le a Monarchiában, amelyek alapvetően biztosíthatták volna a dualista állam túlélését – még ha ez megváltozott feltételrendszer mentén lényegében egy új államot eredményezett volna. A fő kérdés belpolitikai szempontból az volt, hogy lehetséges-e úgy megreformálni a birodalmat a háború közben, hogy sikerüljön megőrizni a birodalom nemzetközi súlyát. Lothar Höbelt tehát arra

tesz kísérletet, hogy döntően e folyamatokat, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia első világháború alatti kül- és belpolitikáját rekonstruálja (8.).

Az első fejezet a „bessz” címet viseli és a Monarchia első kilenc háborús hónapját mutatja be, amely időszakot joggal nevezhetjük a birodalom vesszőfutásának. Sorozatos hadszíntéri kudarcok, jelentékeny területvesztés, valamint borzalmas embervesztés mellett folyamatosan gyengült a dualista állam bel- és külpolitikai helyzete. Ausztria–Magyarország ezeket a veszteségeket elsődlegesen szövetségese, a Német Birodalom tehermentesítése miatt vállalta fel, illetve szenvedte el – ezen kilenc hónap alatt megközelítően két millió katonát elvesztve. Hamarosan az jelentette a legsúlyosabb külpolitikai dilemmát, hogy teljesítsék-e az olaszok Dél-Tirolra való követeléseit? Bár a németek ezt ösztönözték, a Monarchia ebben az esetben saját érdekeit helyezte előtérbe és nemet mondott, amelynek következménye az olasz hadüzenet lett 1915 májusában. E nehéz helyzet azonban paradox módon mégis erősítette a dualista állam kohézióját, mert az olaszok elleni háborút a ciszlajtán német lakosság megnyugvással fogadta, sőt, ahogy egy bankigazgató feljegyezte, „összes háborúnk közül ez volt a legnépszerűbb” (34.).

A második fejezet – folytatva a tőzsdei hasonlati címeket – a „hossz” címet viseli, és az 1915 májusa, valamint 1916 májusa közötti időszakot tekinti át. Ez a periódus a dualista állam legsikeresebb első világháborús éve volt: a gorlicei áttörést követően (1915. május 2.) sikerül visszaszorítani az oroszokat a Monarchia területéről, ősszel pedig a Balkán pacifikálása is megkezdődött, amely 1916 januárjában Szerbia és Montenegró, valamint Albánia északi részének megszállásával ért véget. Höbelt teljes joggal vonja párhuzamba az ekkori Monarchiát 1940 nyarának Nagy-Britanniájával, amikor a „their finest hour” kifejezést használja (45.). A győzelmek mellett azonban a Monarchia egy új fronton is harcolni kényszerült, miután Olaszország megtámadta 1915. május 23-án. Mindennek ellenére a dualista állam sikerrel védekezett, és bár felörlő jellegű háború zajlott az Isonzó-fronton, a K. u. K. csapatok morálja magasabb volt ezen a hadszíntéren, mint északon és keleten az oroszok elleni küzdelemben. A dualista állam

világháborús kitartása annál is figyelemreméltóbb volt, hogy a többi hadviselő félhez képest kevésbé tudta bővíteni haderejét (a háború előtti 50 hadosztályhoz képest 70 lett, de ezenközben a kisebb lakosságú Franciaország 60-ról 110-re, a Német Birodalom 100-ról 240-re emelte divíziói létszámát), továbbá a Monarchia teljes háborús veszteségének felét az első hadi évben szenvedte el (47.)! A fejezetben hosszan olvashatunk a Bulgáriával és Romániával folytatott tárgyalásokról, amelyeket Höbelt világpolitikai kontextusba helyez. Szófia esetében kifejezetten azért járt pávatáncot az antant, hogy Gallipolinál vívott harcait támogassa, és ezáltal ki tudja ütni az Oszmán Birodalmat a háborúból. Hasonlóan részletesen olvashatunk a nálunk kevésbé ismert ún. „ausztrolengyel” megoldásról (vagyis az Orosz Birodalomtól elfoglalt lengyel területek Ausztriához való közvetlen, vagy szatellitállamként való csatolásáról. E kérdés kapcsán is előtérbe kerül az a szempont, amely a birodalom osztrák és magyar fele között adódott, vagyis, hogy hazánk jobban kormányozható, erősebb államként működött, mint a papíron nagyobb, de jóval szétagoltabb ciszlajtán birodalomfél (60–62.).

A soron következő két alfejezet az osztrák belpolitikai történeteket, különösen pedig Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök sorsát mutatja be. Ezek a részek talán kevésbé hozzák lázba a magyar olvasót, de mindenképpen hasznos összefoglalást nyújtanak Ausztria ekkori történetének megértéséhez, különösen a bonyolult csehországi események tekintetében. A második részt Höbelt legjobban azzal a korabeli idézettel nyomatékosítja, hogy „nem tudjuk, mihez is kezdjünk győzelmünkkel!” A „hossz” konjunktúráját ugyanis a Monarchia kevésbé tudta kihasználni, elsődlegesen azért, mert a hátszország belső feszültségei folyamatosan növekedtek – a hadszíntéri sikerek ellenére.

A harmadik fejezet a *Patt* címet viseli és 1916 második felének történeteit mutatja be. Höbelt az I. világháború talán legkritikusabb hónapjainak eredményeit a Bruszilov-offenzíva következményeinek feltárásával kezdi. A legsikeresebb orosz első világháborús hadműveletben több mint 400 ezer osztrák–magyar katona esett hadifogságba. A vereség következtében a német keleti főparancsnokság *de*

facto átvette a Monarchia csapatainak irányítását ezen a hadszíntéren. A nehézségeket szimbolikus értelemben Karl Stürgkh október 21-i meggyilkolása, majd I. Ferenc József november 21-i halála is hűen szimbolizálta: utóbbi végleg lezárta a dualista állam XIX. századi történelmét.

A negyedik fejezet a IV. Károly trónra lépése utáni reformidőszakot mutatja be. Ez volt talán a legmozgalmasabb időszak a Monarchia első világháborús történelmében: a fiatal uralkodó reformok egész sorába kezdett. Höbelt elemzése alapján részletes képet nyerhetünk az ekkori folyamatokról, és birodalmi nézőpontba helyezetten ismerhetjük meg hazánk ekkori sorsát is, különös tekintettel Tisza bukására (171–182.).

E korszak legfontosabb külpolitikai eseménye az USA hadba lépése volt. Höbelt érdekes és szemléletes módon állítja párhuzamba az Egyesült Államok ekkori külpolitikáját az 1812-es brit–amerikai háborúval. A professzor joggal mutat rá arra, hogy az USA mindkét esetben voltaképp kereskedelmi érdekei védelmében kapcsolódott be egy európai súlypontú, de globális háborúba (132–133.).

Az ötödik fejezet az 1917 ősze utáni – egyéves – időszakot tekintti át. Különösen értékesnek tartom a nagyhorvát tervek részletes taglalását, amelyről szintén csak ritkán esik szó a magyar historiográfiában. Höbelt a kérdés rendezetlen voltát „elszalasztott lehetőségnek” véli (256.), de reálisan mutatja be, hogy valójában nem lehetett keresztülvinni effajta terveket, hiszen az mind a két birodalomfelet érintette és Tisza mereven elzárkózott minden olyan lépéstől, amely a Monarchia dualista átalakítását eredményezhette volna. Hasonlóan jól sikerült rész a Szixtusz-misszió belpolitikai hatásának bemutatása.

Magyar szempontból talán a legérdekesebb fejezet az utolsó, hatodik rész, amely 1918 októberének történéseit, vagyis a *finis Austriae* korszakát mutatja be. Höbelt részletesen ismerteti IV. Károly október 16-án kiadott manifestumát, amely föderatív állammá alakította a birodalom ciszlajtán felét. A professzor értelmezésében a császár elsősorban Wilson 14 pontjával *szemben* fogalmazta meg ezt a dokumentumot (263.) – ezzel szemben magam úgy vélem, hogy inkább az

amerikai elnök provokálta ki a manifesztum kiadását, amikor Károly október eleji javaslatát – a wilsoni pontok alapján a béketárgyalások megkezdését – válasz nélkül hagyta.

Höbelt könyvének legfontosabb hozadéka, hogy teljesen ismeretlen, de egyúttal érdekes adatokkal támasztja alá, hogy az I. világháború valóban globális konfliktus volt. Nem sokan hallhattak afelől, hogy 1916 tavaszán felmerült török hadosztályok bevetése Olaszország ellen a délnyugati hadszíntéren, amely mintegy revansot kínálhatott Isztambul számára az 1911–1912. évi háborúban elszenvedett vereségért (100.). Hasonlóan érdekes szempontokat kínál a különböző hadszínterekre vonatkozó ismeretek összekötése, amely teljesen más megvilágításba helyez sok olyan történetet, amelyet hajlamosak vagyunk belpolitikai nézőpontból vizsgálni.

Kiemelkedően fontosnak tartom, hogy Höbelt számos olyan adatot, feljegyzést tesz közzé, amelyek nem erősítik meg, vagy egyenesen cáfolják a Monarchia általános gyengeségére, illetve elégtelen világháborús teljesítményére vonatkozó *communis opinio*-t, amely nálunk a marxista történetírás nézetrendszere miatt is meggyökerezett. A kötetben például olvashatunk arról, hogy 1916 májusában a kezdeti dél-tiroli sikerek idején Berlinben úgy vélekedtek: bárcsak a német haderőt irányítaná az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság (101.).

Nagyon érdekes, egyben elgondolkodtató Höbelt azon állítása, hogy Kelet-Európában valójában a breszt-litovszki békében függetlenné vált államok jelentek meg újra 1989-ben, másképp fogalmazva ebben a régióban valójában a központi hatalmak keleti győzelmének következményeit látjuk, és nem a versailles-i rendszer hatásait.

Manfried Rauchensteiner A kétféjű sas halála című, jóval részletesebb és hosszabb monográfiájához képest – amelynek második kiadása 2017-ben magyar nyelven is napvilágot látott – Höbelt műve jóval tömörebb összefoglaló az I. világháború olyan osztrák–magyar politikai aspektusairól, amelyeket érdemes megismernünk. Kiváló a kötet forrásanyaga, amely jórészt publikálatlan naplókra és feljegyzésekre támaszkodik, és számos olyan szempontot nyer belőlük az olvasó, amely alapvetően eltér az első világháborúra vonatkozó „de-

terminista” nézőponttól. Számunkra a legfontosabb tanulság, hogy ezen vészterhes évek hazai történeteit nem elég magyar szemszögből vizsgálni, hanem a Monarchia keretein belül kell értelmezni azokat. Jóllehet a kötet elsődlegesen a ciszlajtán viszonyokat taglalja, recenzióban talán rávilágíthattam arra, hogy a magyar vonatkozású kérdések is fontos szerepet kapnak – sajnos (ön)kritikaként kell megállapítanunk, hogy a szerző mindössze néhány hazai munkára hivatkozhatott, mivel csak kevés effajta értekezés jelent meg idegen nyelven. Nagyon fontosnak tartom továbbá, hogy a történész *politikátörténeti* munkát tett közzé: ez a műfaj nem divatos manapság, pedig a legfontosabb kérdések valóban ezen a területen tanulmányozhatók a legjobban.

Lothar Höbelt kiemelkedő színvonalú munkája minden első világháború iránt érdeklődő számára kihagyhatatlan olvasmány, amelynek magyar fordítása feltétlenül indokolt.

Lothar Höbelt: „Stehen oder fallen?” Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. (Fennmaradni vagy elbukni? Osztrák politika az I. világháborúban) Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2015. 323 o.

Ligeti Dávid

Az olasz polgárháború – alulnézetből

Lehet-e az olasz fasizmusról, Mussolini diktatúrájáról, a második világháborús olasz részvételről, Olaszország német megszállásáról, a náci bábállamról, az úgynevezett Olasz Szociális Köztársaságról (közismertebb nevén Salò-i Köztársaságról), a polgárháborúról, az ellenállásról a tengernyi, könyvtárnyi szakirodalom után még újat mondani? A *Mario Avagliano – Marco Palmieri* szerzőpáros *A Salò-i Olaszország 1943–1945 (L'Italia di Salò 1943–1945)* című könyvében úgy látja, a publikációk szinte felmérhetetlen özönében „hosszú ideig marginális maradt”, sőt, „hiányzó elemet” vagy egyenesen „űrt” jelentett „annak a sok olasznak a története, aki úgy döntött, hogy az Olasz Szociális Köztársaságot választja és azért harcol” (13. o.). A „historiográfiai panorámában” és „a korszak összetett képének megismerésében és emlékeztetésében” ez a perspektíva többszörösen rendhagyó, eltér a domináns hagyománytól, a „fősodortól”: a történelmi történeteket a hatalmi magaslatok, politikusok, hadurak szintje helyett „alulról”, alulnézetből ábrázolja, ráadásul a vesztesek felől, akik a rossz oldalon harcoltak (15–16. o.). Ez szemben áll a megszokott, kanonizált leegyszerűsítésekkel és retorikai fordulatokkal (16. o.). Talán kínos is lehet, mert a hosszú időn át mindkét félnek – jóknak és rosszaknak, győzteseknek és legyőzötteknek egyaránt – kényelmes elhallgatás, elmismásolás, elfeledés után (41. o.) szembesíti a mai olvasót az Olasz Köztársaság olyan nemzeti kiválóságainak „salò-i” múltjával is, mint a republikánus pártvezér és miniszterelnök Giovanni Spadolini, az író Dante Troisi és Giuseppe Berto, az irodalmi Nobel-díjas Dario Fo, a színművész Giorgio Albertazzi és Enrico Maria Salerno „és még sokan mások” (29–30., 33. o.).

A „névtelen”, ismeretlen, egykori botlásaikat, netán bűneiket későbbi dicsőségükkel jóvátenni vagy ellensúlyozni nem tudó („kis”) emberek írásokban, levelekben, vallomásokban, dokumentált érzelmeit és gondolatait felidézni, megismerni, megérteni (ami véletlenül sem azt jelenti, hogy elfogadni és osztani) azért is egyfajta utólagos jóvátétele historiográfiai mulasztásoknak és történelmi vétkeknek, mert ez egyfajta, nevezzük így, „rehumanizációt” jelent azután, hogy épp a polgárháborús és azokat követő években mindkét oldalon „teljességgel és kölcsönösen kétségbe vonták az ellenség ember voltát” (17. o.), kivált Salòban nyíltan vállalták-hirdették az embertelenséget. Csakis ilyen légkörben születhetett meg egy olyan szószörnyeteg, hogy „Disumaniamoci!”, ami körülbelül annyit tesz: embertelenítsük el magunkat, tegyük magunkat inhumánussá, irtsuk ki magunkból az emberiséget (356. o.)

Sikerült. A Salò-i Köztársaság „védjegye”, legismertebb jellegzetessége a szadista kegyetlenség tobzódása lett. (Pasolini nem véletlenül „montírozta” össze Sade márki hírhedt regényével, a *Szodoma 120 napjával* nagy botrányt keltett utolsó filmjében.) Az emberélet teljességgel elértéktelenedett, amit a pőre „halálstatisztikai” adatok is riasztóan mutatnak: negyvenötezer elesett és kivégzett partizán, náci lágerrek tizenötezer áldozata, továbbá huszonnégyezer lemészárolt polgári lakos, „több ezer” elpusztult-elpusztított hadifogoly; az ellenoldalon, a salòin pedig „több mint negyvenötezer katona és civil” és „körülbelül tízezer” (egész pontosan 9384) fasiszta, kollaboráns vagy effélének tartott személy, akivel a partizánok végeztek önhatalmúlag (12–13., 28., 388. o.). Salòban a gyilkolás nem volt elég. Nagyon gyakran párosult kínzásokkal, sokszor nem kivallatások-kínvallatások keretében, hanem „önként, kéjjel” végrehajtva, orgiák és kábítószeres kíséretében, olykor – például a Koch banda esetében – olyan fékevesztettséggel, hogy azt még a németek is soknak találták (320., 325–326., 365. o.). A nők megerőszakolása mindennapos gyalázattá vált, meggyilkolásuk sem volt ritka, és korántsem csupán a feketeinges táborban (358., 372. o.). Ám akadtak nők a feljelentők, a kínzások és a vérengzések végrehajtói között is (249–252. o.). Papokat is öltek itt is, ott is (199–200. o.).

Önmaguk és mások életét a salòi fiatal önkéntesek jelentős részben egy sajátos-torz hűségeszme jegyében tették kockára vagy áldozták fel. Hűségeselek akartak maradni karizmatikus vezérükhöz, a bálványozott Mussolinihoz és az általa képviselt, megtestesített ügryhöz, akit és amelyet – úgy vélték – az „árulók” a legrosszabb olasz hagyományokat követve cserben hagytak, amikor vesztesre állt, ezzel hazaárulást is elkövetve, beszennyezve Olaszország (szövetségi) becsületét (38., 39., 49., 65., 67., 69. o.). A „híveket” a hatalmi propaganda, a rezsim sajtója fanatizálta (370., 373., 375–386. o.): egy-némely lányok arra biztatták udvarlóikat, hogy „húzzák fel a szürke-zöld egyenruhát”, „védjék meg a Hazát, csak akkor lesznek férfiak és méltók a szerelmükre” (109. o.); mások egyenesen felpofozták a „lógósokat”, megtépték a hajukat, mert a kávéházakban üldögéltek ahelyett, hogy bevonulnának (238. o.). És sokszor ök maguk, a hölgyek igyekeztek példát mutatni az önkéntességre, a bevonulásra. Az eredmény? Elesett fiatal „patrióták” és kollaborálásért kivégzett „honleányok”, akik még utolsó leveleikben, búcsúszoraikban is hitet tettek a „vivere pericolosamente” (veszélyesen élni) fasiszta programja és a Duce mellett, akit „természetfölötti lényként”, „istenségként” csodáltak, szemben a hozzá méltatlanná vált, megvetett olasz néppel (263., 272., 103. o.). A „polgárháború” (guerra civile) – fogalmaz szellemes olasz szójátékkal a szerződuó – a „polgári lakosok elleni háború” is volt (guerra ai civili, 313. o.). Mindenki gyanús, aki civil... Mindenki gyanús, aki él – csak úgy, önmagáért, nem a „hazáért”, a „nemzetért”, az „államért” és főleg uráért, a zsarnokért. Mindenki gyanús, aki él – és nem akar meghalni a Vezérért.

Avagliano és Palmieri könyve fölöttébb tanulságos olvasmány: megmutatja, hová vezet a bálványimádó vezérkultusz, az állami agymosás, a fanatizáló gyűlöletpropaganda, az ellenfél elembertelenítése, az emberiség érzéseinek, a szolidaritás hangjainak elfojtása a nacionalista téboly kakofóniájában, a védekezésnek beállított agresszió és a nemzetmentésnek hazudott honpusztítás.

Mario Avagliano – Marco Palmieri: L'Italia di Salò 1943–1945 [A salòi Olaszország 1943–1945], Il Mulino, Bologna, 2017, 489 o.

Madarász Imre

Lehetetlen-e az egyszemélyes amerikai elnöki hivatal?

Az Egyesült Államok legjobban ismert politikai szereplője világszerte a mindenkori elnök. Mindenki jól tudja, hogy a világ legnagyobb hatalommal bíró személyéről van szó, aki sajátján kívül más országok és népek sorsát is befolyásolhatja. Számtalan mozifilmben jelenik meg, ahol sztereotipikusan hősies vagy rossz szándékú, ráadásul a híradások egyik állandó főszereplője, így nem csoda, ha „ismerős”. De ha megkapargatjuk a felszínt, kiderül, hogy mennyire keveset tudunk az elnöki hivatalról és annak kihívásairól, különösen a modern korban. Hiszen az amerikai elnöki hivatal is hatalmas változásokon ment keresztül több mint két évszázados története során. A mostani elnök, Donald Trump, talán sok szempontból még inkább felszínre hozta az elnöki hivatal körüli problémák és ellentmondások egy részét, de a könyv nem elsősorban róla szól, hanem inkább arról, hogy jutott el idáig az Egyesült Államok mindenkori elnöke – hogyan jutott ekkora hatalomhoz, és miért nem képes ezzel igazán jól sáfárkodni.

Jeremi Suri új könyvében nem csupán az elnöki hivatalt vizsgálja, hanem történetének tézise az, hogy az amerikai elnök a történelem alatt kialakított roppant hatalom miatt nem képes igazán sikeres, minden szempontból megfelelő államférfi lenni. Könyvének bevezetőjében már megalapozza műve mondanivalóját. A modern elnökök esetében „a képességek és ambíciók nem állnak összhangban, ami bátorítja a felelőtlen döntéshozatalt, amit azután makacs erőfeszítések követnek, hogy a rossz döntéseket megvalósítsák” (12.). Az igazi problémát abban látja, hogy a második világháborút követő elnökök esetében túlárassák az ígéreteket, majd – emiatt nem meglepő módon – alul teljesítik azokat. „Az elnöki

retorika olyan elkötelezettségeket kreál – állítja Suri –, amelyek aláássák a hatékonyságot” (19.). A könyv két részre oszlik. Az elsőben az amerikai történelem azon kiemelkedő elnökeit mutatja be a szerző, akik sokat tettek az elnöki hatalom kiszélesítéséért, míg a második részben az elmúlt közel félévszázadának elnökeit vizsgálja abból a szempontból, hogy a megnövekedett feladathalmaznak mennyire volt képes megfelelni egy-egy személy. Először is az amerikai forradalom, vagy szabadságharc utáni – gyakran kaotikus – állapotok teremtették meg annak szükségességét, hogy az amerikai alapító atyák, ahogy a történelem az 1787-es amerikai alkotmány megalkotóira emlékszik, létrehozzák a hatalmi ágak szétválasztását, a fékek és egyensúlyok rendszerét. Ebben a rendszerben az egyik leghangsúlyosabb a végrehajtó hatalom volt, azaz az elnöki hivatal középpontban az elnökkel. Mivel valami teljesen újat hoztak létre a történelemben, így nem volt egyértelmű, hogyan fog egy ilyen széles hatalommal bíró személy tevékenykedni. Az alkotmány sok szempontból homályosan fogalmazta meg az elnöki funkciókat, így azokat többféleképpen is lehetett értelmezni. Éppen ezért volt fontos, hogy aki elsőnek tölti be az elnöki hivatal, milyen gyakorlatot alakít ki a sok szempontból képlékeny státussal bíró elnöki székben.

A szerző kronológiai sorrendben mutat be néhány számára kiemelkedő elnököt, akik komoly nyomot hagytak az elnöki hivatal jellegén. Az első ilyen elnöki tevékenységet bemutató fejezet természetesen George Washington nyolcvényi elnöki működését vizsgálja. Az első elnök hivatali ideje roppant fontos volt és nagyban határozott meg sok mindent, amit az alkotmány csak homályosan fogalmazott meg vagy nem is érintett. Washington középutas, óvatos, alázatos, de határozott magatartást mutatott két terminusa alatt. Mivel nem volt elődje, előzménye és követendő példája, az első elnöknek saját tapasztalatára és bölcsességére kellett hagyatkoznia az ország érdemi vezetésében, miközben a fiatal államnak rengeteg hazai és külpolitikai kihívással kellett szembenéznie a tizenkilencedik század utolsó évtizedében. Washington szinte már alázatos szerénységgel vezette hivatalát, de azért ügyelt, hogy döntései-

nek érvényt szerezzen. Ugyanakkor ezek az elnöki döntések igen megalapozottak voltak, s mivel Washington jól ismerte szerteágazó feladataihoz hiányzó ismereteit, a kor legélesebb elméivel vette körül magát, akik gyakran szolgáltak tanácsokkal a különböző ügyekben. Ki dicsekedhet az amerikai történelemben nagyszerűbb tanácsadókkal, mint Alexander Hamilton, Thomas Jefferson, James Madison vagy John Jay? Így tehát gazdaságpolitika, védelmi elképzelések, külpolitikai elvek megfogalmazásában Washington mindig úttörőként lépett fel, és a történelem azt bizonyítja, hogy döntései és lépései pozitívak voltak hazája számára. Képes volt együttműködni a Kongresszussal is, és egyáltalán nem élt elnöki privilégiumaival –, ez majd későbbi elnökökre maradt, hogy azok határozzák meg az elnöki kiváltságokat és érvényt is szerezzenek nekik. Washington nyolc évéből a legfontosabb, ami az elnöki hivatalt illeti, az a számos tradíció, amit követőire hagyott: szövetségi csapatok felhasználása belső zűrzavar lecsillapítására; közeli tanácsadókra való hallgatás, de a döntés saját meghozatala; Kongresszussal fenn tartott partneri viszony; Európától politikailag elzárkózó és azok egymás közti háborúskodásaiban semleges magatartás; egyúttal az elnök mint az ország külpolitikai szócsőve; és nyolc év után önként visszavonulás a hivataltól, amit ma már alkotmánykiegészítés is előír.

Az első nagy változás az elnöki hivatal szerepének felfogásában Andrew Jackson esetében következett be. Az első „nyugatról” érkezett elnök, aki nem volt a szó korábbi értelmében politikus, de aki élvezte a tömegek bizalmát, és a népfelhatalmazással élve a kisemberek érdekeit védte a szerinte korrupt városi gazdasági és pénzügyi elitel szemben. Jackson szintén felállított néhány olyan tradíciót, amely szinte mindegyike az elnöki hatáskör kiszélesítését célozta: bevezette a *spoils system*-et, tehát a szövetségi hivataloknál saját embereit nevezte ki számos helyre, s megszüntetett olyanokat, amelyek céljai ellen voltak; ellehetetlenítette az Egyesült Államok Bankját, mert abban látta megtestesülni leginkább a keleti part elitjének „elnyomó” gyakorlatát a dolgos „kisember” kárára; ezzel össz-hangban védte és támogatta a tagállamok jogait a központi

törvényhozással szemben; ő volt az első, aki gyakran használta a törvényalkotásban a vétőjogot, ezzel saját céljait elősegítve, s egyben megerősítve az elnök befolyását a törvényalkotásban, amely valójában a Kongresszus feladata. Szintén ő volt az első populista elnök, aki ezzel együtt elitellenességet is hozott a Fehér Házba. Ahogy örökségét a szerző összegzi, Jackson „alkotta meg a modern elnöki imázst, aki mind a bel-, mind a külpolitika irányítója” (72.).

Noha egy-egy kiemelkedő elnök után, aki sok szempontból meghatározó a végrehajtó hatalom vezetői gyakorlatának kialakításában, sokszor hosszabb hiátus keletkezik, előbb-utóbb mindig megjelenik egy új elnök, aki tovább próbálja szélesíteni az elnöki jogköröket. Erre sokszor krízis esetén van lehetőség, s ez volt a helyzet Abraham Lincoln esetében is a polgárháború idején (1861–1865). Lincoln sok szempontból Jackson követője volt: populista, egy politikai párt vezetője és képviselője, az elnöki hivatal hatalmának kiszélesítője – néha akár a törvények kikerülésével vagy megszegésével is –, a fehér alsó- és középosztály privilégiumainak védelmezője. Ugyanakkor próbálta az eszményi washingtoni elnöki képet is megtestesíteni. Amiben igazán újat hozott, érvel Suri, az a retorikai képessége volt. Érthetően fogalmazta meg a nagyívű gondolatokat, hogy azokat mindenki értse; logikusan fogalmazott, hogy érvelése meggyőző legyen; inspirálóan beszélt, hogy az emberek osszák hitét és higgyenek benne. Suri szerint „Lincoln arra használta a szavakat, hogy újra definiálja az elnöki hatalmat, és senki sem előtte, sem utána nem volt erre ilyen mértékben képes” (78.). Természetesen Lincolnnak a nemzetet fenyegető legnagyobb belső krízissel, a polgárháborúval kellett szembenéznie, és ez határozta meg elnöki feladatait. A szükség hozta, hogy kiszélesítse elnöki jogköreit, és sosem látott hatalommal bírjon a hadviselés vagy az állampolgárság kiszélesítése szempontjából. A polgárháború négy éve alatt korábban sosem látott centralizáció ment végbe Amerika szövetségi irányításában. A másik nagy „újítása” a demokrácia védelmében indított háború, s a tömegek meggyőzése ennek szükségszerűségéről – olyan elnöki hagyomány ez, amely tisztán kirajzolódik a modern amerikai történelemben. És nem lehet

megfelelkezni 1863-as gettysburgi szónoklatáról sem, amelyben oly emelkedetten transzponált egy polgárháborút egy nemzet- és demokráciavédő konfliktussá, az Egyesült Államokat pedig az univerzális egyéni és intézményi szabadság hazájává.

A következő állomás Suri listáján Theodore Roosevelt, minden idők legfiatalabb elnöke. Ha volt politikai energiabomba, akkor azt ő testesítette meg. A haladó politizálás és a szükségesnek hitt társadalmi reformok megszállottjaként Theodore Rooseveltnek sikerült az elnöki hatalmat addig sosem látott mértékben kiszélesítenie. Nekiment a trösztöknek, a korrupciónak, az ismeretség miatt kinevezett hivatali karnak, és mindenben úgy vélte, a közvetlen vagy közvetett elnöki ráhatás segítheti az amerikai demokráciát. Minden elérhető módon próbálta meggyőzni az állampolgárokat terveinek fontosságáról és helyességéről. Ő volt az első amerikai elnök, aki kivette részét a globális folyamatokból is, és megpróbálta azokat saját szája íze szerint alakítani. De mint Suri írja, pont ez a felfokozott program és az azzal kapcsolatos örületes tempó ahhoz vezetett, hogy sem ő, sem az őhöz felnőni akaró későbbi elnökök nem tudták teljes kontrol alatt tartani a szerteágazó ügyeket, így óhatatlanul a nagyobb várakozáshoz képest Theodore Rooseveltnem tudott eleget letenni az asztalra.

Theodore Rooseveltn távoli unokatestvére, Franklin Delano Roosevelt volt a talán legsikeresebb és leghatásosabb elnök az Egyesült Államok történelmében. Vele kapcsolatban azt állapítja meg Suri, hogy ez a Roosevelt az emberek biztonságát helyezte előtérbe, mert úgy érezte, erre lehet építeni az amerikai álmot: az egyén prosperitásának és előre jutásának lehetőségét. Franklin Delano Roosevelt imádta a rivaldafényt, szerette meggyőzni beszélgetőtársait és a társadalmat is. Ebben nagy segítségére volt saját személyes bája mellett a kor modern kommunikációs eszköze: a rádió. Ez teremtette meg számára a lehetőséget, hogy az első olyan elnök legyen, aki addig sohasem látott mértékben tud „beszélgetni” a választópolgárral és meggyőzni azt döntéseiről, elmagyarázni neki azok fontosságát – ezzel mintegy sarokba is szorítva a Kongresszust. Magát az emberek szinte teljhatalmú felhatalmazottjának tekin-

tette, s helyzetét minden politikai dörzsöltségével ki is használta – de valóban a társadalom javának előmozdítása érdekében. És Suri fontos szempontot emel ki. Éppen, amikor Európában a diktatórikus államberendezkedés nyert teret, F. D. Rooseveltnek sikerült a megnövekedett kormányzati szerep mellett továbbra is fenntartani, sőt növelni is az egyéni szabadságot. Az emberek – és ez különösen igaz volt a különböző kisebbségekre – korábban nem látott mértékben érezték egy nemzeti egységhez tartozó polgároknak magukat. F. D. Rooseveltnél optimizmust sugárzott, empátiát tanúsított, erőt mutatott, a New Deal programjával reményt adott, s ezzel, érvel Suri, olyan elvárásokat teremtett meg az elnöki hivattal szemben, ami azóta is megvalósíthatatlan feladatot ró a bármikori elnökre, elsősorban a gazdaság terén. Amikor a második világháború kitört, sőt, már előtte is, Franklin Delano Rooseveltnél a fent említett hasonló módon járt el: elmagyarázta az embereknek, mit miért tesz, miért kell Amerikának a világ távol eső részeivel foglalkoznia, miért kell felkészülni a háborúra, miközben látszólag hallatlan távolságban volt mindez. Ügyes taktikázása az elnök megnövekedett külpolitikai erőbefolyásához vezetett a Kongresszussal szemben – és ezt gyakorlatilag mindenki elfogadta. „Roosevelt volt az, aki megalkotta a háború utáni elnöki hivalt, ami mai napig velünk van”, érvel Suri, de, teszi hozzá, „ő volt az utolsó, aki ezt közben is tudta tartani” (149.).

A könyv második részében a szerző a túlméretezett, túlságosan sokfelé figyelő, majdnem mindig csak reaktív elnöki hivatalról beszél, aminek első klasszikus példáját John F. Kennedyben látja (akit annak halála után Lyndon B. Johnson követett). Hiába volt a fiatalos lendület, a remek retorikai stílus, az ünnepektől sármőr Kennedy nem tudott elég kevés dologra fókuszálni ahhoz, hogy még kezében tudja tartani a dolgokat. Az 1960-as években annyi mindenre kellett odafigyelni – mind belföldön, mind külföldön –, hogy az meghaladta bárki teherbíró képességét. Kennedy – elődeihez képest – állandóan be volt táblázva, szinte nem maradt nyugodt és szabad perce, hogy eleget reflektáljon a problémákra. A lecsökkent idő, amit Kennedy egy-egy ügyre fordíthatott, óhatatlanul kevesebb elmé-

lyülést engedélyezett és ez többször elhamarkodott döntéshez vezetett. Kennedynek annyi prioritása volt, hogy nem tudott minden csoportnak és helyzetben megfelelni: fehér választók, afro-amerikai kisebbség, szegénység elleni küzdelem, a nemzetközi kommunizmus feltartóztatása négy kontinensen, a nukleáris fegyverek egyre nagyobb száma, stb. Suri szerint talán az egyetlen alkalom, amikor szerencsére Kennedy hagyta, hogy vezetői ösztönei domináljanak és nem kapkodott, a kubai rakétaválság volt 1962-ben. De egy-egy kiemelkedő döntés adott krízisben nem javítja fel az általános képet, ami az elnöki hivatallal kapcsolatos elvárásokat jelenti: túl sokat vártak és várnak tőle, aminek lehetetlen maradéktalanul megfelelni. Tehát az 1960-as évektől az elnöki hivatal részben pont hatalmának áldozata. Ekkor válik Suri szerint az amerikai elnöki hivatal hatalma „kezelhetetlenné, és mindenképpen csalódással teli is – politikai vezetők és állampolgárok számára egyaránt” (200.).

Ronald Reagan az utolsó elnök, akinek Fehér Ház-béli éveit Suri az elnöki hivatal komplexitásából és sikertelen elnöki hatalmának alkalmazásából vizsgálja. Az egykori F. D. Roosevelttel rajongó Reagan volt az első olyan elnöki aspiráns, aki hangosan támadta a túl nagy kormányzatot, és megígérte annak lebontását. Természetesen ez nem sikerült neki. Hiába volt remek szónok, hiába élvezett nagy népszerűséget és próbált az első időszakban felülemelkedni az elaprózódás veszélyén, elnöki éveinek második felében Reagan bedarálta a sok krízis és a sok ellentétes érdek, amit neki kellett volna kezelnie és feloldania. Ezután a szerző már csak felfelvillant hasonló elnöki jelenségeket az elmúlt három évtizedből. Suri tulajdonképpen az elnöki hivatalt tanulmányozza, és erre fűzi fel a különböző, a téma szempontjából kiemelkedő egyéneket, akik kisebb vagy nagyobb részben megváltoztatták – és minden esetben kiszélesítették – az elnöki jogkört és hatalmat. Ha Suri könyvének van hőse, az egyértelműen Franklin D. Roosevelttel. Ő benne látja az utolsó olyan elnököt, aki annak ellenére, hogy lehetetlenül kiszélesítette az elnöki hatalmat, még képes volt átlátni a szövevényes felelősségi hálón, s jól irányította a részben őáltala létrehozott komplex végrehajtói ág bürokráciáját. Emellett persze

képes volt az emberekkel együtt érezni, kommunikálni velük, s megértetni politikája sarokköveit. Roosevelttől már csak kapkodás és erőfeszítés tapasztalható középszerű vagy jobb képességű elnököktől hasonló teljesítményre. De mivel a huszadik század második felének során annyira elburjánzott a megnövekedett döntéshozatalok száma, a velük kapcsolatos felelősség, és a sokrétű, szinte átláthatatlan és egymásnak feszülő érdekek, hogy a modern, mai elnökök már csak futnak a pénzük után. Az iszonyatosan megnövekedett felelősség és esemény képtelenné tesz bárkit, hogy a felfokozott elvárásoknak megfeleljen. Az amerikai belpolitika is tovább polarizálódott, így konszenzusépítésre kicsi az esély. S a csalódott választók nem láttak nagy különbséget a 2016-os két „rossz” lehetőség között. Így lett az antipolitikus Donald Trump az elnök, aki sok szempontból pont azt tagadja, amit elvileg csinál. De akkor mi lehet a megoldás? Suri szerint mindenképpen változások szükségesek, s nem feltétlen csak a kompetencia szintjén. A mindenkori elnöknek képesnek kell lenni a régi nagy elődökhöz hasonlóan kommunikálni a választókkal, és elmagyarázni a politikai döntések mibenlétét. De strukturális változtatásokat sem szabad kizárni. Suri szerint meg kell reformálni az elnöki hivatalt, és ez elsősorban legalább két személyt jelent, hogy munkamegosztás valósuljon meg. Azt állítja, „az egyszemélyes elnöki hivatal többé nem gyakorlatias” (254.). Hogy ez életképes elgondolás-e, azon lehet és kell is vitatkozni, de az nyilvánvaló, hogy az elnöki hivatal sok szempontból valóban kinőtte az egyszemélyes szűk kereteket. A felvetett ötlet, miszerint két személy töltse be az elnöki hivatalt, valószínűleg nem fog támogatást nyerni sehol. Nem csupán a több száz éves tradíciókról van szó, hanem arról az egyszerű helyzetről, hogy két ember között nehezen elképzelhető, hogy teljes összhang és surlódás mentes munkamegosztás alakulhat ki – főleg ilyen hatalommal járó munka esetében. Suri könyve azért fontos és lehet népszerű, mert témaválasztása aktuális: az elnöki hivatal és annak irányítói mindig közkedvelt témák. A könyv első fele nem tartalmaz túl sok újdonságot, viszont az elemző szempont végig kitapintható, s ennek tükrében válik

érdekessé, különösen a második világháború utáni elnökök esete. Ami következtetést le lehet vonni viszont majdnem félelmetes: ha az elnöki hivatal ennyire elégtelenné tesz szinte bárkit annak ellátására, különösen jó minőségben, akkor igen csak kérdéses, hogy Donald Trump mennyire tud megfelelni ezeknek az elvárásoknak? És ha az elnök sokszor gúnyt űz saját elnöki hivatalából és feladataiból, ha nem elnök módjára viselkedik, akkor nem gyengíti-e meg végérvényesen azt a pozíciót, amit annyira be kívánt tölteni?

Jeremi Suri: *The Impossible Presidency: The Rise and Fall of America's Highest Office* (A lehetetlen elnökség – Amerika legmagasabb hivatalának emelkedése és bukása) New York: Basic Books, 2017. 334 o.

Peterecz Zoltán

Keresztény-e Európa?

Nem politikatörténeti munka, nem filozófia- vagy eszmetörténeti vázlat, nem (vallás)szociológiai elemzés *Olivier Roy* könyve, hanem több tudományág eredményeire támaszkodó, saját tézist megfogalmazó esszé. Témáját tekintve nem egy adott diszciplína részterületének analízise, hanem évszázadokon átívelő folyamatok töréspontjainak értelmezésére vállalkozó értekezés. „Keresztény-e Európa?” – teszi fel a kérdést a mű címében a politikai iszlám szakértőjeként nevet szerzett, egyébiránt agnosztikus szerző. A firenzei Európai Intézet politikatudomány professzora hosszú történeti felvezetés után napjaink problematikájával foglalkozik, közben párbeszédre hív, s bár érzékelhető egyéni álláspontja, mégis inkább bevon, reflexióra késztet, mintsem befolyásol. Az olvasás közben megfogalmazódó kérdések, megjegyzések, hiányérzet ellenére, melyekről a következőkben lesz még szó, a könyv igényes és innovatív munka.

Tétele röviden összefoglalható. Társadalmaink polarizáltak. A közéletben és a politikai diskurzusban –főképp kizáró, elhatárolódó értelemben, mégpedig az iszlám ellensúlyozására –pár éve megjelent „Európa keresztény identitásának” szófordulata. De mit takar e kifejezés? A kereszténység értékein alapuló életformát? Vagy pusztán „kulturális identitáselemet” a keresztény tanítás egyéni és közösségi etikai konzekvenciái nélkül? Olivier Roy, kívülálló értelmiségiként, egy paradoxonra hívja fel a figyelmet: a kollokáció használata azon jobboldali vagy populista csoportokhoz kötődik, melyek elsődlegesen azokkal az „európai értékekkel” azonosulnak, melyek a XX. század utolsó harmadában már elszakadtak a kereszténységtől. Úgy véli, hogy a dekrisztianizáció friss jelenség, nem a XIX. század eseménye, hanem az előttünk járó generáció élménye.

Ezért a „kereszténység” az említett körökben instrumentalizáció tárgya.

Ez az állítás kapcsolódik egy másik megállapításhoz. A mából visszatekintve – a modernitást vizsgálva – a vitathatatlanul keresztény gyökerekkel rendelkező Európában nem a felvilágosodás filozófiája és annak következményei hozták magukkal azt a változást, amit Roy „antropológiai fordulópontnak” nevez. A felekezeti állam megszűnése, a politika szekularizálódása, a világi szféra autonómiája – sőt gyakran egyház(ak) feletti túlhatalma – nem jelentette sem a mai értelemben vett laicizálódást, sem az értékrend átstrukturálódását. Az egyházakkal folytatott vita nem a társadalom által elfogadott értékekről szólt, hanem azok alapjáról. Vajon a keresztény kinyilatkoztatásra épülő hit („isten és természet törvény”), vagy az önmagában vett emberi értelem („pozitív törvény”) határozza-e meg a társadalom normáit? Az erkölcsi cselekvés „jó” és „helyes” mivoltának, valamint tárgyának meghatározásában nem volt radikális eltérés. Itt jegyezzük meg, hogy bár Roy minden keresztény felekezetet tanulmányoz, történelmi súlya, egységes és centralizált szervezete miatt kiváltképpen a katolikus egyházzal foglalkozik.

A szerző szerint a laikus állam közösségi életét szabályozó rendszert az 1960-as évekig „szekularizált kereszténységnek” is lehet tekinteni: a család fogalma és központi szerepe, a nő hely(zet)e, a közrend és közerkölcs elleni vétségek, valamint a házasságtörés megítélése szinte megegyezett, s az abortusz elvetése nem volt kétséges. Ez utóbbit az állam nem morális, hanem népesedéspolitikai okokból ellenezte. Egyedül a válás megítélése volt eltérő. Az emblematiszes cezúra 1968. Ekkor jelent meg egy új értékrend: a szabadság, az individualizmus és a vágy felmagasztalása [valeurs hédonistes]. S ezzel együtt a hagyományos családmodell alapvető megkérdőjelezése, a tartós kapcsolatok megingása, a feminizmus sikere, a többértelmű gender-elmélet, s az élet továbbadásának technicizált formái. Vagyis míg a XIX. század elejétől a társadalmi és politikai aktorként fellépő egyház az állammal a „morális jó” alapjáról polemizált, bő másfélszáz év múlva a „jó” újradefiniálása következtében már elvész a korábbi tartalmi közös nevező. Az egyén jogaiból levezetett „európai

értékek” ütköznek a közösségi dimenziót, továbbá a jogok és kötelességek rendszerét, az érdekek harmóniáját, valamint a sérülékenyek és gyengék védelmét kiemelő „keresztény értékekkel”. Olivier Roy hangsúlyozza, hogy az „antropológiai fordulatot” elfogadó társadalmi konszenzust a politikai gyakorlat is követte, a törvénykezés évtizedek óta „a liberális európai értékeket” tükrözi. S ezen a tényen –kormányra kerülés esetén –a jobboldali pártok sem kívántak vagy tudtak változtatni. Két téma –az egyneműek házassága, valamint az abortusz kérdése – különösképp szembeállítja jelenünket az európai (közel)múlttal.

A szecesszió tárgyalásához kapcsolódik a könyv harmadik, egyháztörténeti szála, amelyben elsődlegesen az állam és az egyház viszonyának áttekintését olvashatjuk a XI. századtól napjainkig. Természeteszerű, hogy teológiai vonatkozású kitételek is felbukkannak. Ismétlődő megjegyzés, hogy épp a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) után következett be törés a „földi valóságok autonómiáját” és a „világ világiságát” kevéssel azelőtt elfogadó egyház (*Gaudium et spes* 36.), valamint az „antropológiai fordulatot” magáévá tevő európai kultúra között. Ez utóbbit II. János Pál pápa (1978–2005) annak „antiszolidáris” arculata, „az erkölcsi bizonytalanság légköre”, valamint az ehhez kapcsolódó életvédelmi kérdések miatt az *Evangelium vitae* enciklikától (1995) kezdve az *Ecclesia in Europa* kezdetű apostoli buzdításig (2003) a „halál kultúrájaként” emlegette. S nem csupán nála, hanem utódjánál, XVI. Benedek pápánál (2005–2013) is nyomatékos, hogy az „új evangelizáció” és a „missio ad gentes” az öreg kontinens széles társadalmi és kulturális rétegeihez is szól. 2010-ben a pápa Európára utalván arra figyelmeztet, hogy az itt élő nemzetek „a szekularizált kultúra hatására elvesztik identitásukat” (*Verbum Domini* 96., 122.).

Roy rámutat arra, hogy míg a katolikus egyház összeköti a hitet és az identitást, s ebben az értelemben beszél „Európa keresztény gyökereiről” – amely kifejezést olyannyira szerette volna az Európai Unió Alkotmányszerződése (2004) bevezetőjében látni –, addig az 1990-es években megjelenő identitárius csoportok és populista pártok egyáltalán nem mozognak idegenül az „antropológiai for-

dulat” értékvilágában. „1968” szellemiségéhez viszonyítva ők nem „ellenforradalmiak” és nem „puritánok”. Nem kiáltanak „erkölcsi rend” után. Bár szívesen emlegetik „Európa keresztény identitását”, ez alapvetően nem vallási, hanem ideológiai, politikai motivációból fakad. Programjuk középpontjában a bevándorlás-, illetve az elitellesség, valamint az Európai Unió kritikája áll. A firenzei professzor úgy gondolja, hogy az irányzatnak „a szekuláris, liberális értékek” melletti kiállása – tehát a véleménynyilvánítás és a kritika szabadságának előtérbe állítása, a laicitás fontosságának aláhúzása, továbbá az egyneműek házassága, az abortuszhoz való jog vagy a feminizmus támogatása – háttérében a muzulmán civilizáció iránti ellenszenv is meghúzódik.

Az esszéíró alapkérdése, amelyet különböző szálakon kibontott diskurzusa sugall, egyszerű: mi a helyzet, ha a magát (kulturálisan) kereszténynek valló európai polgár voltaképp „pogány”, s nincs tisztában a tan lényegi elemeivel, ezért döntéseiben a keresztény doktrínával szembenálló értékeket követ? Mi értelme akkor „keresztény identitást” hirdetni? Főképp akkor, amikor intézményi szinten is a „liberális európai értékek” szegeződnek szembe az iszlámmal. Roy számos szociológiai felmérésre utal, s nem csupán a vallásgyakorlás aktuális mutatóit nézi (szinte csak Nyugat-Európában), hanem a szekularizálódás folyamatát is számokkal érzékelteti. Jóllehet sok adatot és kutatást idéz, ezek többsége az ún. katolikus országokat érinti. Olaszország, Spanyolország, Franciaország, Írország, továbbá a régi „vasfüggöny” mögül (egyedül) Lengyelország számsorai tűnnek fel. De nem feledkezik meg Németország, Nagy-Britannia, Dánia jellemzőiről sem. Megjegyzi, hogy napjainkban Nyugat-Európában a hetente templomba járók aránya 4,5–13 százalék között mozog. Lengyelországban (kivételes módon) a lakosság 36 százaléka vesz részt szentmisén. A társadalmi szokásokon túl – a fentebb nevezett országok vonatkozásában – a törvénykezési gyakorlatot is szemlézi. Egy jelentős fejezet eseteleírásokból áll, s hozzáteszi, hogy a különféle politikai kabinetek egyértelműen korlátozó jogi szabályozása nem csupán az idegenből érkezett vallást sújtja: a vallási jelek és rítusok kiszorítása a nyilvános térből – az „ideológiai szekularizáció” – a

történelmileg Európához tartozó zsidó és keresztény közösségeket is megköti.

Roy kiemeli, hogy egy másik kormányzati reakció is a dekrisztianizációt növeli: amikor a keresztény szimbólumok a múlt, a hagyomány, a kultúra relikviájaként jelennek meg, akkor folklórrá, kellékké válnak. A szerző, több más mellett, emlékeztet a Bajorország közintézményeiben kifüggesztett kereszt kapcsán folyó vitára. De nekünk eszünkbe jut(hat) Erdő Péter bíboros egy megjegyzése. 2005-ben a „kulturális katolicizmusról” szólva jelentette ki, hogy az a „haszonelvű megközelítés”, amely a vallást csak azért tartja szükségesnek, hogy „kulturálisan megerősítse a társadalmat”, alapjában véve nem hatékony, mert „hiteles személyes hit nélkül a vallás pusztán kulturális formája még azt a szerepet sem képes betölteni, amelyet társadalmi-politikai okból szeretnének tulajdonítani neki”.¹ A francia szerző e könyvében *expressis verbis* szintén ezt üzeni, de más látószögből vizsgálódik, valamint más kontextusban tesz kijelentést. Állítja, hogy utópia a „keresztény értékek” óhajtott újrafelfedezését (szélső)jobboldali vagy populista mozgalmakhoz kötni, hiszen az alkalmi előnyökön túl, hosszabb távon, az egyházak valójában csak veszíthetnek, mert az általuk képviselt érték – amelyet, mint kiderül, a professzor behatóan ismer – tartalmát veszti. A hívő állampolgárok szavazatait elnyerő olasz Északi Liga (Lega Nord), a francia Nemzeti Tömörülés (Rassemblement National), az Alternatíva Németorszáért (AfD) vagy a Holland Szabadságpárt (PVV) elvei, programja, s az ehhez kapcsolt úgynevezett „keresztény identitás” kétértelműségét igyekszik szemléltetni.

Az ambivalens helyzet feloldását abban látja, ha egyfelől az egyházak vallási, erkölcsi és társadalmi tanításukat mindkét irányban képviselnék, tehát a laicitás, illetve a populista irányzatok mindent elnyelő törekvéseivel szemben, másfelől ha az állam feladná a „vallási jelenség” túlzó szabályozását, s a normák tömkelege helyett teret engedne az értékeknek.

Az összkép felvázolása után – s pár fejezet összegzése előtt – említsük meg az esszé néhány jellegzetességét. Az 1935-ben alapított

¹ Erdő Péter: Az európai keresztény kultúra gyökerei és a katolikus egyetemek. Vigilia. 2005/5. 386.

Seuil kiadó nem először adott publikálási lehetőséget Olivier Roy számára. Kézenfekvő, hogy az ott megjelent köteteinek többsége szűkebb szakterületébe, az iszlám világába vág. Jelen munkája mintegy kétszáz oldalas: a szöveg jól tagolt, kellően alátámasztott és érthető eszmefuttatásokat tartalmaz. A bevezetés és a zárszó mellett nyolc fejezetet foglal magában (Keresztény örökség: egy evidencia; Európa szekularizációja: dekrisztianizáció?; Lehet-e az erkölcsöt valláson kívüli alapra helyezni?; A vallás önszekularizációja; Az 1960-as évek antropológiai fordulata; A szakadás: a Humanae vitae enciklika (1968); Identitás és érték; A keresztény Európa vége vagy a vallás vége?), melyek mindegyike kisebb egységekre bomlik. A fejezetek és az alpontok címadása kifejezetten segíti az olvasást, nemegyszer sűrítve fejezi ki azt a dilemmát, melyet a szerző tárgyal. A választott műfaj magyarázhatja, hogy kevés a lábjegyzet, holott nagyszámú utalás támasztja alá a kimutatni kívánt tételt. Éppen ezért egy zárszó utáni bibliográfia célravezető lett volna. Egy másik kritikai megjegyzés a szavak vagy fogalmak tisztázására vonatkozik. Roy egyetlen jegyzetben, három főnév esetében – a „laïc” (világi hívő), illetve „laïque” (nem vallásos, szekularizált egyén) továbbá a „séculariste” (az a személy, aki teljességgel szekularizált életmódot folytat, de a francia „mintával” ellentétben nem vallás- és egyházellenes) – teszi ezt meg. Mivel az egész mű a „kultúra” és az „identitás” valláshoz való sajátos viszonyát boncolgatja, e két szó általa használt meghatározása hiányzik, ugyanígy az emlegetett „természetjog” pontosítása is elengedhetetlen lenne, hiszen Immanuel Kant óta elvált egymástól a klasszikus (arisztotelészi-tomista) és az újkori (modern) természetjogi gondolkodás. Hasonlóképp a „modernizmus” szó jelentése sem egységes.

Egyháztörténeti szempontból a legérdekesebb az első három fejezet, mely a nagy egyházszakadástól (1054) a II. Vatikáni zsinatig (1962–1965) az egyház és az állam viszonyának dinamikáját ábrázolja. Roy írásmódjára jellemző, hogy a múlt és a jelen összefüggéséről sohasem feledkezik meg: bár a fő részek kétségtelenül kronológiai sorrendben követik egymást, s a deskriptív előadás az időt követve tárul fel, mégis számos helyen előreutal, ami nem zavarja meg a ki-

fejtés menetét. Négy határkövet említ: a XI. századot (a pápaság és a császárság küzdelmét), a XVI. század fordulóját (a nagy földrajzi felfedezések idejét és a reformáció eseményét), a XVII. század közepét (a vesztfáliai béke hatását) és az 1960-as éveket! Eredeti megközelítés! A háttérben *Pierre Manent* egy régi megállapítása (1987) sejlik fel: a nyugat-európai politikai fejlődés és gondolkodás pályája nem más, mint egy „teológiai-politikai probléma” kibontása, hiszen az antikvitástól ismert két természetes politikai eszme, a birodalom és a város, utóbb a XIII. századtól megerősödő monarchia mellett az egyház, mint „egy egészen újfajta emberi társulási forma”, már önmagában létezésével és hivatásával folytonos kihívást jelentett (A liberális gondolat története: tíz előadás, Pécs, 1994). Roy esszéjében is megjelenik az egyház azonosságtudata, vagyis magára vett „beleszólási kötelezettsége” az emberi cselekedetek széles skálájának morális megítélésébe.

A szerző fejtegetése abból a tényből indul ki, hogy akkor, amikor a nyugati latin egyház a XI. század közepén saját utat kezd járni, kiélesedik a küzdelem az „auctoritas” hordozója (a spirituális tekintély) és a „potestas” képviselője (a világi hatalom) között. S a felmerülő kérdésre, hogy vajon a kereszténység által rajzolt keretben mi a világi politikai aktivitás legitimitásának forrása, a századok alatt megadott válasz az uralkodói szuverenitás közvetlen Istentől eredeztetése lesz, amely tétel mindamellettt határt is szabott a királyi/fejedelmi jogkörnek. Roy széles ecsetvonásokkal festi tablóját, nem hozza szóba a dekretisták és legisták hatalmas munkáját, a középkori „laikus” államelmélet, a világi rendeltetésű politikai közösség [*societas civilis*] ideájának kialakulását, a királyi tisztség absztrahálódását. E helyett néhány olyan sajátosságra emlékeztet, melyek típusosan a kereszténység máig ható lenyomatai: a bűnbánat és a gyónás szabályozásával a lelkiismeret, a belső fórum [*forum internum*] súlyát, az Inkvizíció példájára a rendőri vizsgálatban a bevallás szerepét, a keresztény antropológia értékét, mely a családra és nem a csoportra fókuszál, s a trienti zsinat határozataiban – a római jogtól eltérően – a házastársak közötti szimmetriát szögezi le. A könyvben a középkori nyugat-európai jogi, intézményi és társadalmi szerveződésnél jóval hangsúlyo-

sabb az 1492–1517 közötti negyedszázad újdonságának tárgyalása: a gyarmatosítás kezdetével az egyház egyetemességének tényleges felszínre kerülése, a hittartalmak kultúráktól való függetlenségének fokozatos felismerése (a latin világ és a kereszténység megfeleltetése még ma is kísért!), s ezzel párhuzamosan a christianitas kettőtörése, s a kifejezetten teóriai kérdések (kegyelem és üdvösség problematikája) körül kirobbant kegyetlen vallásháborúk üzenete.

A professzor ez utóbbi iránti figyelme kitüntetett. A felekezetek képtelenek a béke megteremtésére: feladhatatlannak tartott tanok miatt ölik egymást az emberek. A dogmatikus formulák okozta európai felfordulás a világi hatalom praktikus célokat követő közbelépésével, a „cuius regio eius religio” elv kimondásával csillapul. Másképp fogalmazva: a XVI. század közepétől (mind a mai napig) az állam határozza meg a vallás helyét és mozgásterét a politikai közösségekben. Roy alap kijelentése, hogy a harmincéves háború lezárulása (1648) után a területiség elvét, valamint a homogenizációt szem előtt tartó „vesztfáliei államok” születésével szilárdult meg az a rendszer, amelyben az állam, felekezetre való különbség nélkül, ellenőrzése alatt tartja a vallási szférát, átveszi egyes szerepköreit anélkül, hogy értékeit megtagadná [s'approprier la norme religieuse]. A politikai hatalom többé nem az egyház „világi karja”, saját jogosultságait autonóm módon érvényesíti, eközben a spirituális szféra „megszűnik a politikai Európa lelke [mozgatója] lenni”. De Roy szerint a katolikus egyház mégis többet nyer, mivel a nemzetállamok kialakulásával (ezzel párhuzamosan a „potestas indirecta”, vagy ahogyan Schütz Antal nevezte „oldallagos hatalma” gyengülésével vagy elvesztésével) nemzetekfelettségének köszönhetően „világméretű lelki hatalom” birtokosa lesz. Egy pillanatra érdemes megállnunk, ugyanis a pártatlan szerző visszatérő gondolata, hogy a keresztény közösség „a világ lelkiismerete”, „nem csendő”, inkább érték közvetítő, s az állammal kiépített szoros kapcsolata nem szolgálja küldetését. Másfelől azt is megjegyzi, hogy az állami norma és törvény önmagában nem teremti értéket, ezért hiba – a laicitás francia értelmezése szerint – az emberi egzisztenciához tartozó „vallási jelenséget” ignorálni és száműzni a köz(össég) életéből.

A kötet jól érzékelteti a helyi egyházak működését kontroll alatt tartó gyarmatosító nemzetállamok és a cselekvésében függetlenséget kereső pápaság sajátos kapcsolatát (a „patronátus” rendszere ellen-súlyozására apostoli vikariátusok, valamint a Propaganda Fide kongregáció létrehozását, s a jezsuita rend támogatását). Árnnyaltan írja le a missziós küldetést, amelyre egyszerre jellemző, hogy az egyház a „nyugati kultúra” exponense, ugyanakkor az autochon értelmiség kinevelője, s helyenként az inkulturáció első megjelenítője. Emellett elkülöníti a modern (fiskális-katonai) állam kialakulásával logikusan együtt járó „jogi szekularizációt” attól a „szociológiai szekularizációtól”, amely a keresztény egyházaknak társadalmi szerepvesztésével azonos. A mindenkit kísértő egydimenziós szemléletmód gyógyírja az az alfejezet, amelyben hangsúlyozza, hogy nem (csak) a Felvilágosodás filozófiájának következménye az oktatásügy és egyes szociális tevékenységek (a német államokban kórházak, ispotályok) állami kézbe vétele. A politikai test irányítójának értelemszerűen hatáskörébe kellett hogy tartozzon a „nemzetet” közvetlenül érintő területek igazgatása. Bár a katolikus egyház különösen a XIX. században, a centralizáció korszakában, az „igazság” birtokosaként és az erkölcs letéteményeseként nyilvánult meg, s Roy szerint „elutasította, hogy ne lépjen fel közvetlenül társadalmi és politikai kérdésekben”, ebben nem obskurantizmust lát, hanem az értékmonopólium őrzésének elszánt akaratát, törekvést a befolyás megőrzésére a két ellenféllel, a politikai liberalizmussal és a teológiai relativizmussal szemben. De az ellenlábasnak tekintett állam, ahogy már volt erről szó, valójában nem hirdetett új értékeket, e helyett kisajátította a keresztény örökséget. A professzor e központi tézisének demonstrálása Jules Ferry levele a tanítókhöz (1883), amelyben a francia kormányfő (és egyben közoktatási miniszter) nem valamiféle laikus morál tanítását, hanem az erkölcs egyetemes, józan ésszel és jóérzéssel belátott elveinek laikus (nem egyházi) oktatását hangsúlyozza. Mégpedig oly módon, hogy az egyetlen szülő érzékenységét se sértse.

Annak ellenére, hogy a laicitás a kormánypolitika szintjén néhol rövid időre laicizmussá, a vallás teljes alávetése szándékává torzult, Olivier Roy ragaszkodik ahhoz, hogy az 1960-as évekig

funkcionált a „szekularizált kereszténység” modellje. Más kérdés a társadalom graduális elvallástalanodása, amelynek hirtelen felgyorsulását nem köti a II. Vatikáni zsinathoz, amelyet – vitatható terminussal – a katolikus egyház „önszekularizációjának” nevez. Sokkal inkább a szociológia által kimutatott faktoroknak (az urbanizáció, az iparosodás felgyorsulásának, a munkásság elidegenedésének, a paraszti réteg összezsugorodásának) és legfőképp az említett „új antropológia” folyamányának tartja. Nem szól az egyházaknak a szociális kérdés iránti hosszantartó érzéketlenségéről, de kiemeli az 1990-es évektől nyilvánosságra került pedofil-botrányok utóhatását.

Miután a könyv nagyobb része a kortárs folyamatokat elemzi, zárásként csupán egyetlen meglátást összegeznék. A dekrisztianizáció jelensége kapcsán háromféle egyházi reagálást ír le. Elsőként a törvénykezési gyakorlat megváltoztatására irányuló erőfeszítést, amelyben a helyi egyházak feltételezett támogatóként azokra a politikai csoportosulásokra támaszkodhatnak, amelyek a kereszténységet műemlékként, de annak értékei nélkül használják. Az identitáselemmé degradálódás [pur marqueur identitaire] választása, úgy véli, nem hajt hasznót, ráadásul az így felöltött harcosság szembemegy a jelenlegi (hitetlen) többség meggyőződésével. Második lehetőség egyfajta „mentális monostorba vonulás”, amelyet Rod Dreher 2017-ben megjelent könyve (The Benedict Option) sugall: a világ barbár, védeni kell az értékeket, s kivárni a jobb időket. A harmadik választás egyes mozgalmak, úgymint az olasz közéletben is szerepet vállaló Comunione e Liberazione vagy Comunità di Sant’ Egidio útja: az egyház nem zárkozhat önmagába, a közösségi létből kiindulva kell eszményképet szolgáltatnia, s értékeladás nélküli, értelmes párbeszédet kell folytatnia környezetével. Ez utóbbi magatartás megfelel Ferenc pápa (2013–) egyházmodelljének, de meglepő módon személye és munkássága szinte említés nélküli, noha Roy egyéb hivatkozásai és citált példái 2018 nyaráig terjednek. Vajon e hallgatás hanyag felejtés lenne? Vagy netán közvetett állítás? Annak jelzése, hogy a katolikus egyházon belül ez a spiritualitás kisebbségben van, s heves támadások érik?

Noha a szerző csaknem kizárólagosan a történeti értelemben vett Europa Occidentalis régiójáról ír, e stílusa miatt könnyen olvasható, számos specifikus tényt és gondolatot tartalmazó munka széles olvasóközönséget ösztökélhet további kérdésfeltevésre.

Olivier Roy: L'Europe est-elle chrétienne? (Keresztény-e Európa?) Édition du Seuil, Paris, 2019, 198. o.

Hantos-Varga Márta

HISTORIOGRÁFIA

Köszöntő kötet Simon Róbertnek

Erős a kétely, mit is kezdhethetnek egy kiadvánnyal, mely a jeles szerző 75. születésnapjára készült, s tárgya a néhány ezer éves kultúratörténet egynémely antik forrása, forráskutatása, értelmezési körei, megismerési módjai, dilemmái, filológiai dilemmáinak és változatainak felölelhető köre. E köszöntő kötet „főszereplője” vagy címzettje pedig olyasféle világokkal foglalkozik, mint az Iszlám, a Korán világa, a mekkai kereskedelem, az arab történetírás klasszikusai, Goldziher Ignác, Ibn-Khaldún történetírása, hindu legendairodalom, a szíriai Intelmek könyve, a dzsinnek meséi, a manicheus vallás forrásai, korai zsidó sátánképek, az egyiptomi népmesék, a perzsa elbeszélések, a görög és latin próza klasszikusai, Plinius Minor levelei, a zsidóság története, a volgai bolgárok vagy a mazdaizmus, India csudái, vagy épp az iszlám fundamentalizmus és az Al-Qaida... – magukban véve is kötetnyi inspirációk évtizedeinek termései. Csupa tovatűnő látomás, ígézetek és víziók az egynapelő kultúrák sírvilágában. Igaz, hajdan az „egynapelő” maga az ember volt, kinek kora az istenek végtelen életéhez képest a pillanathoz hasonló lehetett csupán, de a história vonata immár ezen is túlszáguldott, mostanság az előző pillanat is a végtelen régmúlt talán...! E röppenően múló idő dacára itt most egy ekképpen „rég” kötetet mutatnék föl, ha nem is a mély értelmű és szakavatott „beavatottság” jeleként, inkább a tisztelet, üdvözlét, az értékek iránti elköteleződés tartósításaképpen. A közölt tanulmányok ugyanis (tőlem függetlenül is) illő figyelemmel és kellő mélyéggel képviselik azt a tudományosságot, melyet az Üdvözlőnek címzett írásokban sokrétegű művességgel formált meg mindenki, így a könyv egy-egy sora szinte sok-sok oldalnyi filológiai és történelmi lábjegyzetet igényel, már a kötetben is, hát még egy ismertetőben.

Nos, a szóbanforgó mű *Pesthy-Simon Monika* szerkesztésében jelent meg *FONTES. Studies Presented to Róbert Simon on the Occasion of his 75th Birthday* címen. A kötet cím két nyelvű, a könyv négy nyelven tartalmazza a köszöntő tanulmányokat, melyek nem üdvözlő beszédek vagy emlékezeti morzsák, hanem bőszt szaktudományi munkák, összességében (a bevezető-előszót nem számítva) tizenkét írás. E *Preface* Kúnos László József Attila-díjas műfordító, szerkesztő, egyetemi tanártól, a kiadó igazgatójától angolul idézi fel Simonnal közös egyetemista korszakuk (1972) nyelvészeti-orientalisztikai tanulmányaik illendő szakirodalmát és azt is, hogy a keletkutatásban vagy középkori lingvisztikában is meghatározó Kúnos Ignác hatását, turkológiai vagy nyelvi-folklorisztikai érdeklődését miként tekinthették műfordítói és orientalista pályájuk során példaadónak, melynek azután Simon pályaképében is jelen maradtak tudománytörténeti lenyomatai fordítások, szövegközlések, lexikonok, tanulmányok formájában, de még könyvkiadási, sorozatszerkesztési téren is (7–8.). Rögtön ezután röviden, de megnyílik a tematikus horizont: *Hasznos Andrea (A Case of Imprisonment?)*, 9–14.) egy nyugat-thébai előkelőségek leleteire bukkanó Kákosy László-féle úttörő kutatás szövegtartalmaira koncentrált közlés és fordítás formájában. *Horváth Judit* és *Nagy M. Árpád* görög mítoszfigurák, különösen a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható *Pegazus*-relief jelképhordozó szerepének és megjelenítési módjainak szentel figyelmet (*La capture de Pégase*, 15–28.), *Jakab Attila* az antik rabszolgaság és a tudás, a zsidó felvilágosodási törekvések ephezoszi recepcióját, Jeromos és Pál felvilágosító hatásainak korakeresztény befogadási szertartásait tárgyalja szakkérdések és kortárs teóriák fényében (*Onéisme: un esclavage à affranchir?* 29–48.). *Jany János* a perzsa zoroasztrizmus egy rituális iskolapéldáját hozza az újkori Irán szászánida jogszokásainak és jogantropológiai aspektusainak izgalmas vallásfilozófiai körvonaláival és rituális/jogi nyelvezeti örökségével, korabeli egyházgyakorlatával és iskoláival (*Anthropology, Law and Ritual Horror in Sasanian Jurisprudence*, 49–63. old.), *Kósa Gábor* pedig a Sötétség Erőinek, az Ember teremtésének, poklának, démonainak és japán kozmológiai megjelenítésének arcultait vonultatja fel kivételes illusztrációkkal (*Imprisoned Evil Forces in the Tex-*

tual and Visual Remains of Manicheism, 64–87.), s ide illeszkedően Kőszeghy Miklós (ugyancsak Simon Róbert Ibn-Khaldún-forrásjegyzékét is használva) egyiptomi közegbe kalauzol egy Manahat melletti lelet értelmezési mezőit követve, pre-kánaánita, jeruzsálemi, palesztin és későbbi régészeti forrásfeltárási meg nyelvi textusokba is elágazóan (*Ich habe ein Haus gebaut...* 88–105.). E már nyelvi közegbe ágyazott interpretációt gazdagítja Kövér András testes írása *Szent Ephrem Exodus-kommentárjainak fordítási kérdéseivel*, a szír kereszténység szinkretikus hatásainak exegetikai és hermeneutikai felhangjai irányába közelítve (106–133.), s a megjelenítés időben későbbi változatával, eltérő hangütéseivel foglalkozik Kriza Ágnes is, aki a régi orosz, bizánci és középkori teológiai szövegek ikonológiai és forrásmentő megoldásaira koncentrálni egyfajta spirituális megállapodottság és pillanatnyi csendhatás liturgikus változatai esetében (*Slavonic Translation of Greek Iconophile Texts: the Problem of Reception of Byzantine Theology in Medieval Rus*, 134–143.). Térben és időben is közelít e tanulmányhoz a szerkesztő Pesthy Monika írása, aki barbárságok és civilizációk között keresi a mártíromság és emberi szentségek releváns mivoltának klasszikus hőstípusokban megformált alakjait valahol a szentség ótestamentumi, görög, korai judaisztikai történet-interpretációi között, veszélyek és kísértések, devóciók és uralombirtoklás, Jézus halála és az önkéntes mártírium ellentmondásai vidékén is egyensúlyokat keresve Izrael, Görögország és Róma örökségében (*Isaac, Iphigeneia and Ignatius: Martyrdom as Human Sacrifice*, 144–168.), s mintegy az „alanyi filozófia” aspektusából kontrázik Sümegi István írása, aki ajánló soraiban kiemeli: „Éltessen a zsidók, keresztények, muszlimok istene!”, hogy ezután az irodalom és filozófiai örökség jegyében Ottlik Géza Buda-regényének „ingovány”-metaforáját fókuszba véve a világ nyelvét, igazolhatatlan szubjektív mivoltának tónusait, „a hallgatás szövetét” megidézve a látható és láthatatlan jelenségek értelemadási megoldásait keresgélje elő a regény lapjairól, „Sehonnától” az egzisztencialista manifesztumon át az ember mélyén lakozó ingoványok nyelvi sokszínűségéig és oksági jellegéig (*Ingovány*, 169–185.). Itt kanyar következik a textuális harmóniában és időben: Tatár György a zsidó középkori kabbala „látszólag érthetetlen célállomások felé bak-

tató rabbikra” lel, mikor a kereszténység Újszövetség-olvasatában a Biblia Hebraicát fedi fel, a Tóra szövegkorpuszának „európai szemmel áttekinthetetlen” és önkényes szövegértelmezési mezőit láttatja velünk (*Kerubok tánca. Megjegyzések a kabbala alapkönyvéhez, a Zohárhoz*, 186–198.) – „Amikor a nap feljön, a csillagok elhallgatnak odafönn, és a kerubok nyilván egymás felé fordulva, arcukat és szárnyukat lefelé fordítva mozdulatlanra merevednek a láda fedelén. Most a mindenség másik felén a sor. Rabbi Elázár szerint ekkor zendít rá Izrael odalent a maga énekére. Lentről ugyanazok a zsoltárok zengenek nappal, mint amelyek éjszaka zengtek odafenn. A világnak ugyanis két fele van. A szövegládáját őrző angyalok azonban közösek” – írja záró szavaiban. S mintegy akár ezt folytatja Tóth Péter írása, aki a passió-szöveg dogmatikai és exegetikai elemzésében a szakralitás élményét kereső középkori kultúra olvasatait lapozgatja domonkos, ferences textusok és a Müncheni Kódex alapján (*The Vision of Christ in the Garden of Gethsemane*, 199–223.). A kötetet Simon Róbert válogatott bibliográfiája zárja négyoldalmi közlésmutatóval.

Nem kicsiny kísértés a fentiek alapján sem, de még inkább a kötet alaposabb szemrevételezése nyomán arra gondolni: az Ünnepeletnek is kies hónapokra szóló ismeretanyagot adományoz a Festschrift, az írások egymás közötti inspirációi pedig külön is hallgatólag csendként és beszédes dikcióként lebegnek a kötet lapjai fölött. „Szerény” aján-dék..., senkinek se jusson kevesebb a 75.-en...! Még ha a címlapot díszítő pompeji freskótöredék nem a pegazus illékony röptét, hanem befogásának momentumát jeleníti is meg... – e megszelídítés talán a sorsnak korlátozó, azonban az ábrázolásnak és értelmezésnek ikonográfiai örömforrása és mitologikus kibontási lehetősége lehet mégis...

Pesthy-Simon Monika (szerk.): *FONTES. Studies Presented to Róbert Simon on the Occasion of his 75th Birthday*. (Tanulmányok a 75 éves Simon Róbert tiszteletére) Corvina, Budapest, 2014. 228 o.

A. Gergely András